

VÝVOJ SOCIÁLNÍ STRUKTURY V ČESKÉ SPOLEČNOSTI 1988-1999

**Pavel Machonin
Lumír Gatnar
Milan Tuček**

SP 00:6

2000

Projekt Deset let společenské transformace v České a Slovenské republice

GAČR 403/98/0170

© Sociologický ústav AV ČR

ISBN 80-85950-82-0

OBSAH

Abstrakt	5
Abstract	6
Annotation	7
Úvodem	9
1. Přehled zpracovaných studií a pramenů	11
2. Změny v ekonomické aktivitě/neaktivitě obyvatelstva	14
3. Vytváření nové třídně stratifikační struktury	17
3.1. Sociální struktura státního socialismu	17
3.2. Postsocialistická sociální struktura: hypotézy	17
3.3. Analyzované datové soubory	19
3.4. Jednotlivé dimenze vertikální diference	20
3.5. Třídní struktura	25
3.6. Stratifikace	27
3.7. Statusová konzistence / inkonzistence	31
3.8. Vztah různých souhrnných ukazatelů vertikální sociální diference	34
4 Sociální mobilita	36
4.1. Intragenerační mobilita	36
4.2. Některé aspekty mobility intergenerační	40
5. Vlivy demografické, sociálně geografické a odvětvové	43
6. Působení změn v sociální struktuře na postoje a chování obyvatelstva	44
7. Vliv změn v sociální struktuře na modernizaci české společnosti	47
8. Vývojové problémy	54
9. Vývojové příležitosti	56
Odkazy na literaturu a prameny	58
Shrnutí	60
Summary	60
Zusammenfassung	61

VÝVOJ SOCIÁLNÍ STRUKTURY V ČESKÉ SPOLEČNOSTI 1988-1999

Pavel Machonin, Lumír Gatnar a Milan Tuček

ABSTRAKT

Studie je první základní informací o výsledcích výzkumu "Deset let transformace v České republice" vztahující se na ekonomicky aktivní populaci zahrnutou do tohoto reprezentativního sociologického šetření. Porovnává údaje o sociální stratifikaci z roku 1993 a z konce roku 1999 se zjištěním, že se v tomto období prohloubila sociální diferenciací a že statusová konzistence dále nevzrostla. Příčinou toho byly problémy, které přibrzdily ekonomický růst v druhé polovině devadesátých let. Intragenerační statusová mobilita se i nadále realizovala ve značném rozsahu při převaze mobility vzestupné, která však rostla pomaleji než sestupná. Statistická data upozorňují na důsledky náhlého růstu nezaměstnanosti v posledních letech. K analýze dat z výzkumu jsou připojena data o postupu modernizace z jiných zdrojů, kde se projevují značné problémy s vývojem vědy a výzkumu i s relativním sociálním uzavíráním přístupu k vysokoškolskému studiu.

KLÍČOVÁ SLOVA

transformace sociální; modernizace; diferenciací sociální; stratifikace sociální; mobilita sociální intragenerační a intergenerační; status sociální vícedimenzionální; statusová konzistence a inkonzistence; třídní postavení; rovnostářství; ekonomická aktivita a neaktivita; nezaměstnanost; bohatství a chudoba.

DEVELOPMENT OF THE CZECH SOCIAL STRUCTURE IN THE YEARS 1988-1999

Pavel Machonin, Lumír Gatnar and Milan Tuček

ABSTRACT

The study provides the first basic information about the results of the representative sociological survey „Ten Years of Transformation in the Czech Republic“ related to the economically active population. It compares social stratification data from 1993 and the end of 1999, showing that the social differentiation deepened and that the status consistency did not increase any more. This was caused by the problems that slowed down the economic growth in the second half of the 1990s. The intrageneration social mobility continued to take place on a large scale, with the superiority of the upward motion which, however, increased more slowly in comparison with the downward one. The statistical data warn of the impacts of sudden increase in unemployment in the course of the last years. Another section of the study analyses statistical data concerning the progress of modernization where difficulties with the developments of science and research as well as education have been stated.

KEY WORDS

Social transformation; modernization; social differentiation; social stratification; intra-generation and inter-generation social mobility; multi-dimensional social status; status consistency and inconsistency; class position; egalitarianism; economic activity and non-activity; unemployment; wealth and poverty.

ENTWICKLUNG DER SOZIALSTRUKTUR DER TSCHECHISCHEN GESELLSCHAFT 1988-1999

Pavel Machonin, Lumír Gatnar und Milan Tuček

ABSTRACT

Diese Studie ist die erste Grundinformation über die Ergebnisse der repräsentativen soziologischen Untersuchung „Zehn Jahre Transformierung in der Tschechischen Republik“, die sich in diese repräsentative soziologische Untersuchung auf die wirtschaftlich aktive Bevölkerung bezieht. Durch Vergleich der Angaben über die soziale Stratifikation aus dem Jahre 1993 sowie dem Ende des Jahres 1999 stellt sie fest, dass sich die soziale Differenzierung in dieser Periode vertiefte und dass die Status-Konsistenz weiterhin nicht anstieg. Die Ursache waren die Probleme, die das Wirtschaftswachstum in der zweiten Hälfte der neunziger Jahre bremsen. Die Intrageneration-Statusmobilität wurde auch weiterhin in einem wesentlichen Umfang realisiert, wobei die ansteigende Mobilität, die allerdings langsamer als die sinkende wuchs, überwog. Die statistischen Daten machen auf die Folgen eines plötzlichen Anstieges der Arbeitslosigkeit in den letzten Jahren aufmerksam. Der Datenanalyse dieser Untersuchung wurden Daten über den Vorgang der Modernisierung aus anderen Quellen beigelegt, wo wesentliche Probleme in der Entwicklung der Wissenschaft und Bildung mit einem relativen sozialen Abschluß des Zutrittes zum Hochschulstudium gezeigt werden.

SCHLÜSSELWORTE

Soziale Transformierung, Modernisierung, soziale Differenzierung, soziale Stratifikation, soziale Intrageneration- und Intergeneration-Mobilität, sozialer mehrdimensionaler Status, Status-Konsistenz und -Inkonsistenz, Klassenposition, Gleichschalterei, wirtschaftliche Aktivität und Nichtaktivität, Arbeitslosigkeit, Reichtum und Armut.

ÚVODEM

Tato studie vznikla původně pro několik souběžných účelů. Kladla si především za cíl již v první fázi zpracování dat z výzkumu "Dekáda české transformace" předběžně shrnout základní poznatky získané tímto sociologickým reprezentativním šetřením z podzimu 1999, zpracovaným jako klíčová procedura výzkumného projektu GA ČR 403/98/0170 "Deset let společenské transformace", uskutečňovaného v Sociologickém ústavu AV ČR pod vedením Milana Tučka, a to jednak pro interní potřeby výzkumného týmu, jednak pro tiskovou konferenci svolanou k první prezentaci dat. Jedna z jejích verzí byla zpracována také jako expertíza pro potřeby Rady vlády ČR pro sociálně ekonomické strategie. Pro tento účel byla datová základna studie obohacena statistickými i jinými údaji, které nepocházejí z výzkumu dekády transformace. Platí to o datech o ekonomicky neaktivních v kapitole 2 a dále o údajích převzatých ze studie "Teorie modernizace a česká zkušenost", která vyšla jako součást nové knihy. [Mlčoch, Machonin a Sojka 2000] Zařazení této části dat v kapitole 7 umožnilo - v souvislosti s expertízou pro Radu vlády - připojení dvou úvah v kapitolách 8 a 9, poněkud přesahujících empirickou bázi analyzovanou v kapitolách předchozích. Jedna z nich se zabývá vývojovými problémy, druhá vývojovými příležitostmi české společnosti a obě vcelku naznačují možnosti využití komplexní sociologické analýzy, zahrnující modernizační aspekt, pro širší úvahy o perspektivách popisovaného a analyzovaného objektu. Za text kapitol 2 a 7-9 autorsky odpovídá P. Machonin.

Po vyčištění a definitivním převážení výběrového souboru ze sociologického šetření z podzimu 1999 přepracoval autor první varianty za aktivní účasti L. Gatnara celý text na základě zpřesněných výpočtů dat z šetření dekády transformace. Součástí této práce byly i konečné výpočty několika klíčových transformovaných proměnných, týkajících se zejména třídní struktury, stratifikace a sociální mobility ekonomicky aktivního obyvatelstva, které mohou být využívány celým týmem pro interpretaci dat a napsání ucelených textů vztahujících se k jednotlivým tématům transformační a modernizační problematiky, jak se promítla do předmětného výzkumu.

Nynější vydání v ústavní edici Sociologické texty má sloužit pro předběžnou informaci členů týmu, pracovníků ústavu i zainteresované odborné veřejnosti. Vzhledem ke snaze o poměrnou stručnost se v některých krocích analýzy dat odkazuje na metodologická vysvětlení postupů publikovaná zejména v knize Česká společnost v transformaci. V téže knize je podrobněji vysvětlen pojmový rámec používaný v zásadě i v této studii. [Machonin a Tuček 1996] Seznámení se s tímto spisem, popř. s další literaturou uváděnou v odkazech, umožní čtenáři bez odborné průpravy, popř. specializovanému na jiné obory a metodologické postupy ve společenských vědách, a v sociologii zvláště, pochopit širší kontext našeho stručného pojednání.

Text kapitol 2-6 je tedy pojat jako poměrně rychle zpracovaná a prezentovaná základní informace o vybraných datech týkajících se vertikální (třídní a stratifikační) diferenciaci ekonomicky aktivní populace České republiky koncem roku 1999 v porovnání se situací koncem osmdesátých let a v roce 1993. Účelnost takového rychlého vydání základních informací potvrzují zkušenosti mnohých větších sociologických šetření, jejichž problémem často bývá narůstající časový rozdíl mezi sběrem dat a zpřístupněním informace o výsledcích. Snaha o rychlou informaci má

ovšem i své objektivně dané nevýhody. Studie, která byla ve své první verzi připravena přibližně tři měsíce po realizaci terénního šetření a v této poslední verzi vychází necelý rok od sběru dat, není a nemůže být komplexní analýzou ani tak či onak omezeného předmětu (v našem případě na vertikální sociální diferenciaci a mobilitu především ekonomicky aktivního obyvatelstva), k jejímuž provedení je třeba podstatně více času. Dosti obecně formulované vstupní hypotézy o povaze vertikální sociální diferenciace české společnosti jakožto rezultátu transformačního pohybu za poslední desetiletí mohly být zatím pouze částečně zpřesněny, popř. zkonkretizovány, nikoli zásadně verifikovány, popř. zamítnuty. V průběhu interpretace vznikají nové otázky, na něž musí další chod interpretace navazovat. Studie tak signalizuje spíše počátek než zakončení soustavné práce na výzkumu vertikální sociální diferenciace a mobility ekonomicky aktivní populace a ostatních problémů, které mají být řešeny v grantovém projektu.

Na několika místech tohoto textu se výslovně uvádí, že sdělované výroky nejsou podloženy reprezentativními daty a mají tudíž pouze ilustrativní charakter, popř. že jsou pouze výsledkem odhadu, který musí být dále ověřen. Ve všech ostatních případech platí, že jsou sdělované poznatky o diferenciaci zkoumané populace podloženy statisticky významnými vazbami na hladině 0,01 nebo nižší.

1. PŘEHLED ZPRACOVANÝCH STUDIÍ A PRAMENŮ

V poslední dekádě prošla česká společnost nepochybně hlubokými společenskými změnami, včetně těch, které se týkají sociálního uspořádání (struktury). Proměny sociální struktury jsou ovšem ve značném stupni závislé na vývoji kulturně civilizačním, ekonomickém, politickém, demografickém a sociálně prostorovém (tj. na struktuře osídlení podle regionů a různých velikostí a typů sídel). Všechny podrobnosti a jemnosti takto podmíněných a bohatě členitých sociostrukturních vazeb jistě není možné postihnout jednou předběžnou studií omezeného rozsahu. Proto je tato práce záměrně soustředěna na problematiku vertikální sociální diferenciaci (sociální nerovnosti) a na ni navazující mobility především ekonomicky aktivního obyvatelstva, popř. jejich determinant a důsledků. Charakteristiky společenských stavů a pohybů zjištěných s tímto akcentem lze považovat za velmi významné, a to ze dvou důvodů: především proto, že mimořádně silně ovlivňují sociální zkušenost obyvatelstva, jeho postoje i jeho chování, včetně politického, a za druhé proto, že působí i na celkový kulturně civilizační vývoj české společnosti na její cestě k úspěšné modernizaci evropského typu (nebo také k možné stagnaci, nebo dokonce regresům, jimž se právě na této cestě určitě nelze zcela vyhnout). V tomto smyslu posuny v sociální struktuře v posledním desetiletí vyvolaly řadu vývojových problémů, nabídly však také řadu vývojových příležitostí, jejichž mobilizací lze pravděpodobně zefektivnit modernizační vývoj společnosti na úroveň vyspělých evropských zemí.

Naše úvahy a hodnocení založíme na analýze vývoje v poslední dekádě z hlediska a) změn v ekonomické aktivitě/neaktivitě obyvatelstva; b) posunů od totalitární rovnostářské struktury k struktuře třídní a/nebo výkonově stratifikační na základě zjištění pohybů dle vzdělání a kvalifikace, složitosti práce, postavení v řízení, příjmů, životního stylu a tzv. třídního zařazení; c) intenzity a dalších charakteristik intragenerační mobility; d) poznatků o intergenerační mobilitě ve vzdělání; d) vlivů demografických, sociálně geografických a odvětvových na procesy uvedené sub b) a c); e) dopadu proměn sub b) a c) na hodnotové orientace a politické chování obyvatelstva a f) na modernizační změny v české společnosti. Této struktuře výkladu odpovídá obsah textu.

Výhodou při zpracování studie je to, že v české sociologii je o takto vymezenou problematiku stálý zájem a že tudíž existuje relativně bohatá literatura, o kterou se lze opřít. K dispozici jsou i odpovídající sociologická data. Zejména v daném okamžiku nejdůležitější, protože vysoce aktuální soubor dat z šetření změn v české společnosti v průběhu transformačního desetiletí, pocházející z výzkumu dekady transformace, vedeného M. Tučkem, je již k dispozici a může být plně využit.

V České republice existuje několik vědeckých center, jejichž výzkumy a závěry jsou pro danou problematiku relevantní. Jejich přístupy se od sebe navzájem liší jak co do předmětu zkoumání a používaných metod, tak co do uplatňovaných paradigmat. Nejdůležitějším rozdílem je to, že část prací věnovaných sociálnímu vývoji uplynulých let je založena na normativní, popř. teleologické představě, že směr a cíl reálného vývoje sociální struktury je pevně předurčen a že tedy předmětem analýzy je pouze přechod české společnosti ke kapitalistickému společenskému zřízení založenému na demokracii a tržní ekonomice soukromovlastnického charakteru. I když část autorů

"transitologického" směru bádání klade jistý důraz na modelové modifikace vznikající kapitalistické společnosti [Petrušek 1999, Mlčoch 1999], nemůže se většina badatelů vycházejících z tohoto přístupu zcela vymanit z relativní zaujatosti při hodnocení zjišťovaných jevů právě z hlediska předem jednoznačně akceptované vývojové tendence jako víceméně jediné přijatelné, a proto také jediné analyzované.

K této orientaci patří především práce Jiřího Kabeleho [Kabele 1998 a, b], který navíc vzhledem ke své sociálně konstruktivistické metodologii pracuje spíše se sociálně psychologickými artefakty než s komplexními údaji o sociální skutečnosti. Tím ovšem není řečeno, že poznatky získané podobnými postupy se nemohou stát komplemetárními vůči poznatkům empirické makrostrukturální sociologie pojaté behaviorálně.

Přesvědčení o směřování vývoje po roce 1989 ke kapitalismu sdílejí i autoři několika významných výzkumů a prací směřujících k interpretaci sociálního pohybu poslední dekády, Jiří Večerník a Petr Matějů, kteří své nedávné společné knižní dílo v jeho anglické verzi přímo pojmenovali (přeloženo do češtiny) "Deset let znovubudování kapitalismu: Česká společnost po roce 1989". Viz [Večerník 1998 a 1999; Matějů a Kreidl 1999]. Nepochybně závažná nedávno vydaná kniha editovaná P. Matějů a K. Vlachovou [2000], kladoucí značný důraz na tzv. subjektivní aspekty sociální diferenciacce a mobility, bude vzata v úvahu při pokračování interpretačních prací na výzkumu dekády transformace. Ani v případě této skupiny autorů převážně transitologický přístup nemohl neovlivnit interpretaci a hodnocení zjištěných fakt. Poněvadž však jde o práce vzdělaných a zkušených sociologů, založené na seriózních empirických šetřeních, kteří navíc pozorně sledují uplatňování meritokraticko-stratifikačního principu, jsou jejich poznatky v mnoha ohledech relevantní a zasluhují pozornosti.

Studie skupiny ekonomů a sociologů z makroekonomického útvaru Českomoravské komory odborových svazů Miroslava Hiršla, Miloše Picka, Martina Fassmana, Jiřího Rusnoka a dalších autorů publikujících zejména v časopisu Pohledy vycházejí z rozboru převážně statistických dat ekonomicko-sociální povahy a vyznačují se kritickým přístupem k dosavadnímu průběhu společenské transformace z hlediska sociálních potřeb zaměstnanců a méně zámožných vrstev obyvatelstva. Mnohé z jejich poznatků se staly základem pro oficiální dokumenty Českomoravské komory odborových svazů, Ministerstva práce a sociálních věcí a Vlády České republiky po volbách v roce 1998. Viz např. [Hiršl 1998; Pick 1996, 1999]

Zásadně kritický přístup k transformaci je obsahem sociálně filozofických studií Karla Kosíka [1997 a řada dalších] a četných sociologických spisů Jana Kellera - viz např. poslední z nich [Keller 1998]. V některých bodech na ně navazuje postmoderní sociální filozof Václav Bělohradský [1999]. Tito badatelé vycházejí z všeobecné kritiky globalizačních procesů a vzhledem k dosavadním zkušenostem s jejich razantním pronikáním do světové ekonomiky, politiky i jiných sfér lidského života a jeho evidentních negativních důsledků. Jejich kritika směřuje spíše k fatalistické rezignaci před tímto prozatím téměř nezvládnutelným trendem. I když nelze než souhlasit s kritickými aspekty těchto prací, jsou spíše vítaným korektivem existujících trendů a

sotva se samy o sobě mohou stát východiskem společensky akceptovatelných, avšak současně prakticky realizovatelných vývojových alternativ či variant.

Existují ovšem i četná další badatelská centra, která s poměrně různorodým přístupem k obecnému pojetí pohybu sociální struktury studují její jednotlivé aspekty a docházejí k důležitým dílčím poznatkům, významným i pro pochopení obecných vývojových tendencí sociální struktury. Detailnější zpracování těchto návazností bude ovšem možné až v dalších etapách prací na výzkumu a výhledech vývoje sociální struktury.

Sociální transformace v kontextu s modernizačními procesy je základním předmětem studia týmu zabývajícího se problémy společenské transformace české společnosti v poslední dekádě. Tým pracuje ve složení Tuček, Machonin, Müller, Havelka, Gatnar, Kuchař, Duffková, Šťastnová, Benešová, Černý, Růžičková, Šafr, Glasová, Rezková a Červenka. K prehistorii výzkumných aktivit tohoto týmu viz [Krejčí, Machonin 1996; Machonin, Tuček 1996; Machonin 1997; Adamski, Bunčák, Machonin, Martin 1999]. Tato skupina, ovlivněna mj. i poznatky institucionálních a neokynesiánských ekonomů (viz [Mlčoch, Machonin a Sojka 2000]) i spoluprací se zahraničními sociology, zejména pak s teoretiky modernizace a teoretiky elit (viz [Machonin a Tuček 2000]), vypracovala poměrně konzistentní souhrnnou představu společenské transformace jako historického graduálního procesu s otevřeným směřováním, jehož výsledek je kromě konstelace objektivních podmínek závislý i na výsledcích střetu různorodých sociálně politických strategií. Konečnou fázi studovaného historického procesu se může podle různých v úvahu připadajících kombinací mezinárodních i vnitřních, objektivních i subjektivních podmínek stát jak standardní kapitalistická společnost spíše amerického typu (v případě postkomunistické transformace s prvky důsledků 'divoké' prvotní akumulace kapitálu), tak některý ze sociálně výrazněji reformovaných modelů kapitalistických společností evropského typu, popř. určitý hybridní společenský útvar s jistými rysy postkapitalistického uspořádání, popř. hybridní amalgam některých z uvedených modelů. A samozřejmě připadají v úvahu i posuny ve směru varovných prognóz možné částečné restaurace společenského uspořádání s autoritárními nebo rovnostářskými rysy. Jistou předností historicko-graduálního přístupu 's otevřeným koncem' je důraz na význam a úroveň subjektivních sociálně politických strategií (včetně dosažené míry shody mezi jejich nositeli), jež spolu s mezinárodními okolnostmi (např. závaznými standardy Evropské unie) a samozřejmě i historicky vzniklými objektivními podmínkami výchozího stavu postkomunistických přeměn budou rozhodující pro reálný výsledek transformace. V dalším rozboru se budeme opírat především o poznatky z tohoto směru zkoumání, aniž bychom zanedbávali nám známé doplňující poznatky ze směrů ostatních. Pečlivě zpracovaná a v souladu s požadavky reprezentativity převážená data z výzkumu "Deset let společenské transformace" spolu s Pavlem Machoninem analyzovali Lumír Gatnar a Milan Tuček. V závěrečné formulaci se uplatnily i připomínky recenzentů a dalších členů Tučkova týmu a spolupracovníků Rady vlády pro sociálně ekonomické strategie, jimž všem touto cestou děkujeme za pozornost, kterou našemu textu věnovali.

Bylo již řečeno, že kromě dat ze sociologických šetření budeme čerpat informace ze statistiky ČSÚ - pokud nebude jinak uvedeno, základem bude statistická ročenka za rok 1999 [SRČR '99] a některé statistiky a analýzy vládní [Zpráva 1999] a rezortní, zejména

zpracovávané péčí Ministerstva práce a sociálních věcí a Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy, kteréžto datové a analytické zdroje jsou u nás v současnosti na dobré, mezinárodně srovnatelné úrovni. K analýze postojů a hodnotových orientací budou využita některá specializovaná sociologická šetření a výzkumy veřejného mínění.

2. ZMĚNY V EKONOMICKÉ AKTIVITĚ/NEAKTIVITĚ OBYVATELSTVA

Dalekosáhlá liberalizace ekonomiky v České republice a ekonomické obtíže, jež v jejím průběhu vznikly, jakož i některé posuny demografické, způsobily pokles podílu skutečně pracujícího ekonomicky aktivního obyvatelstva (bez nezaměstnaných a žen na mateřské dovolené z populace jako celku ze 49,5 % v roce 1990 na 45,8 % v roce 1998. (Podle výběrového šetření ČSÚ [Zaměstnanost 1999/4] mezi čtvrtými kvartály 1998 a 1999 pokračoval pokles počtu zaměstnaných o cca 1,8 %.) Změny do konce roku 1998 nastaly v podmínkách demograficky daného značného poklesu podílu dětí do 15 let (z 21,1 % populace na 17,0 %) a nárůstu podílu penzistů (kategorie 'ostatních' ekonomicky neaktivních, zahrnující hlavně důchodce, vzrostla z 20,6 na 25,7 %).

Nedošlo, pravda, k původně očekávanému radikálnímu poklesu relativně vysoké zaměstnanosti žen, jež se z důvodů dílem ekonomických, dílem emancipačních neztotožnily s ideálem nepracující ženy-matky a přidržují se zatím převážně modelů, jež jsou jakousi kombinací návyků zděděných ze socialismu, včetně ekonomického významu pracovních příjmů žen pro obživu středně a méně zámožných rodin, s praxí emancipujících se kvalifikovaných žen vyspělých západních zemí. Podíly žen na mateřské dovolené a v domácnosti ve věku ekonomické aktivity nejsou vzhledem k tomu i vzhledem k odkládání rození prvních dětí příliš vysoké.

Rozhodující změnou však je nárůst podílu nezaměstnaných z 0,7 % v roce 1990 přes 7,3 % v roce 1998 na 9,0 % z populace v ekonomicky aktivním věku v posledním čtvrtletí roku 1999 a přes 10 % počátkem roku 2000 s následným poklesem k 8,7 % v pololetí 2000. Bezmála půl milionu nezaměstnaných na počátku roku 2000 je v desetimilionové České republice opravdu mnoho. Ve 4. kvartále 1999 41 % z nezaměstnaných tvořili dlouhodobě (přes 1 rok) nezaměstnaní. [Zaměstnanost 1999/4: 15] Značné problémy působí vysoké regionální koncentrace nezaměstnanosti a řady dalších negativních sociálních jevů, které zvýšenou nezaměstnanost a s ní spjatý pokles životní úrovně vždy provázejí, v severozápadních Čechách, na severní a částečně jižní Moravě. V tomto ohledu bylo Česko, které ještě v roce 1997 mělo ze srovnatelných postsocialistických zemí (Česko, Maďarsko, Polsko, Slovensko, Slovinsko) výrazně nejnižší nezaměstnanost, předstíženo snižující se nezaměstnaností Maďarska a Slovinska. Vyšší zůstala míra nezaměstnanosti v Polsku a na Slovensku. [CESTAT 1999/2: 13] Dnes se již u nás setkáváme s diferenciací podle pohlaví v neprospěch žen, a to v poměru 9,3 % u žen ku 5,7 % u mužů v roce 1998 a 10,7 % ku 7,6 % ve 4. čtvrtletí 1999, což je zřetelně příkřejší rozdíl než v ostatních srovnatelných zemích. [Zaměstnanost 1999/4: 103-104]

Musíme dále vzít v úvahu osoby, které a) jsou nezaměstnány bez oficiálně uznávaných příčin, popř. možná neoficiálně zaměstnány v šedé ekonomice, jakož i příležitostně a krátkodobě pracující (takových je podle výběrových šetření přibližně 1,5 % osob ve věku ekonomické aktivity), dále ty, kdož b) vykonávají činnosti nepracovního nebo pracovního, avšak nelegálního charakteru, formálně vedené jako pracovní a c) osoby formálně zaměstnané, avšak vzhledem k situaci podniku fakticky nepracující, v jiných případech sice omezeně pracující, avšak neplacené, nebo placené pouze částečně (rozsah posledně zmíněné skupiny osob dosahoval podle posledního odhadu MPSV v roce 1999 cca 130 tisíc osob, a pravděpodobně i více, vezmeme-li v

úvahu malé a střední soukromé podniky. V lednu 2000 prezentovalo totéž ministerstvo odhady podstatně nižší).

Tak zjišťujeme, že podíl aktivně pracujících, který dosahoval v roce 1990 zhruba polovinu obyvatel, výrazně poklesl. Nadpoloviční většina českého obyvatelstva (více než 55 %) není začleněna do pracovního procesu. Více než 12 % populace (včetně žen v domácnosti a na mateřské dovolené a osob invalidních a dlouhodobě nemocných) ve věku ekonomické aktivity není v postavení osob plně sociálně adaptovaných na základě legálního začlenění do výdělečné činnosti a faktické účasti v pracovním procesu, popř. do státem uznaného a převážně také organizovaného systému soustavného vzdělávání.

Dále je třeba vzít v úvahu i poměrně rozsáhlou legální i ilegální imigraci ze zemí s horšími ekonomickými i politickými podmínkami života, která je zčásti ekonomicky aktivní, ovšem za zcela zvláštních podmínek, a jejíž chování je proto doposud pouze obtížně předvídatelné. Ve většině případů jde o osoby pobývající na našem území dočasně, z nichž prozatím jen část jeví tendenci se v zemi usadit trvaleji. Bez ohledu na to však tito lidé u nás žijí a vykonávají různorodé aktivity, ovlivňující život ostatních částí populace. Kromě toho je pravděpodobné, že do budoucna podíl těch, kteří se u nás usadí, bude narůstat a posilovat multikulturní charakter české společnosti. V žádném případě proto nelze imigranty ani etnické menšiny dřívějšího původu pustit ze zřetele sociologického zkoumání, i když metody, jak získat o nich dostatečnou informaci, budou muset být v budoucnu specifikovány.

Shrnutο to vše znamená, že poprvé od první poloviny let třicátých opět řádově opravdu velká část populace ve věku ekonomické aktivity, obývající české země, stojí mimo, nebo aspoň částečně mimo socializační, enkulturační, tj. mj. a do jisté míry i občansky formativní vliv legálně probíhajícího procesu pracovního, popř. vzdělávacího (včetně jejich vlivu morálního). To, že do tohoto počtu mezi nezaměstnanými, ať už registrovanými, nebo nikoli, patří osoby s odlišnou etnickou kulturou (k nim patří především část Romů a většina imigrantů), dále osoby sociálně nepřizpůsobivé, zejména bezdomovci, narkomani, i osoby žijící se nelegální ekonomickou, či přímo kriminální aktivitou, nečiní tento velký sociální problém o nic méně významným; spíše naopak. V každém případě jde o lidi stojící spíše mimo ustálené sociální struktury, vystavené po velkou část času svého současného života společensky nekontrolovatelným vlivům a obtížně společensky ovlivnitelné ve svých postojích a chování. Nejpodstatnější na tom ovšem je, že jejich velká část je vystavena tísnivému až devastujícímu působení chudoby, popř. ohrožení chudobou. Znamená to, že při následných analýzách, které se týkají především souboru osob ekonomicky aktivních, musíme mít neustále na paměti, že ty tvoří pouze část společnosti a že osoby ekonomicky neaktivní, jak z důvodů věkových, tak z důvodů nezaměstnanosti a jiných okolností vyřazujících je z výdělečného nebo vzdělávacího procesu je třeba mít neustále na paměti, mj. v souvislosti s úvahami o existenci sociální kategorie chudobných, bezmocných, nedostatečně informovaných, žijících odlišným způsobem života jakož i o možné sociální exkluzi části z nich.

Této ekonomickο-sociálními podmínkami dané částečné destrukturalizaci sociálního systému napomáhají i poměry politické a ideologické, v nichž lze postihnout střeť tendencí integračních a konsensuálních s tendencemi konfliktualistickými,

orientovanými především na získávání mladých lidí pro bojovně orientovaná neformální hnutí a (prozatím) okrajové typy kulturních aktivit a zábavy.

Přes - historicky vzato - výjimečně velký rozsah populace stojící mimo pracovní proces, zůstává ovšem ekonomická aktivita, popř. příprava na ni, základním zdrojem národního ekonomického bohatství a kulturně civilizační úrovně a procesem udržujícím společnost v jejím fungování a vývoji, tak jako jím byla po celé pokojně proběhnuvší období společenské transformace let devadesátých. To je důvod, proč pro tuto chvíli můžeme další analýzu soustředit především na vertikální dimenzi sociální struktury (míru sociální nerovnosti) ekonomicky aktivního obyvatelstva, neztrácejíce přitom ze zřetele její širší podmíněnost, která se týká i obyvatelstva ekonomicky neaktivního, stejně jako to, že vedle sociálně ekonomického postavení s jeho přirozenými důsledky pro nepracující členy rodin a domácností i ostatní podmínky života ekonomicky neaktivních výrazně spoluovlivňují hodnotové orientace, postoje a chování obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že v této fázi je možné a účelné z čerstvě sebraných dat podat především rozbor ekonomicky aktivní populace jako souboru jednotlivců s tím či oním sociálně ekonomickým postavením, bude naše další analýza nutně omezená. Problematiky distribuce zdrojů a atributů sociálního statusu v rodinách a domácnostech se dotkneme spíše jen na základě informací z jiných výzkumů než z prvních kroků analýzy šetření dekády transformace. Znamená to, že nejbližším dalším krokem práce i nad výzkumem dekády transformace a dalšími výhledy sociální struktury se musí stát intenzivní řešení problematiky sociálního postavení právě rodin a domácností.

3. VYTVÁŘENÍ NOVÉ TŘÍDNĚ STRATIFIKAČNÍ STRUKTURY

3.1. SOCIÁLNÍ STRUKTURA STÁTNÍHO SOCIALISMU

Státně socialistická sociální struktura tak, jak se vyvinula v období po druhé světové válce v řadě středoevropských, východoevropských a balkánských zemí vůbec, a v české a slovenské společnosti zvláště, se vyznačovala poměrně vysokým stupněm rovnostářství, tj. takového principu statusové diferenciaci, při němž relativně nevelké rozpětí příjmů, životní úrovně a životního stylu obyvatelstva bylo určováno hlavně askriptivními a poloaskriptivními faktory, zejména pohlavím, věkem, teritoriální a odvětvovou příslušností apod. a pouze v menší míře vzděláním, kvalifikací, složitostí práce a výkonností, která ostatně nemohla být měřena na svobodném trhu práce a v podmínkách soutěže mezi podniky. Současně, komplementárně k rovnostářství (dokonce ve vzájemné symbióze), se stále prosazoval totalitární systém příkré distribuce moci a politického vlivu, spjatý i s určitými ekonomickými výsadami pro tzv. nomenklaturu i její řadové "důstojníky" a "poddůstojníky", který mnozí sociologové (Djilas, Dahrendorf) považují za prvek třídního uspořádání. Mimo oficiální ekonomiku a společnost existovaly ovšem v tzv. 'druhé společnosti', konkrétně v oblasti 'šedé' ekonomiky, v níž lidé odborně výkonní a v té či oné míře společensky potřební (od melouchářů po mezinárodně uznávané odborníky, včetně umělců), popř. ekonomiky 'černé', kde lidé pouze dostatečně drzí a obratní (od veksláků po úplatkáře) svou aktivitou a jejími důsledky vytvářeli skrytou majetkovou a příjmovou diferenciaci, rovněž svým způsobem doplňující prvky třídní struktury. (První si této problematice povšiml ve svých úvahách o domácím pracovním okruhu slovenský sociolog Róbert Roško; rovněž Ivo Možný [1991] se k této problematice přiblížil.) Také postavení mnohých manažerů ve státním i družstevním sektoru ekonomiky se v posledním období státního socialismu vymykalo z jednoduchého schématu socialistické ekonomiky a vytvářelo zárodky sociální skupiny disponující v nikoli zanedbatelné míře výrobními prostředky. Je ostatně známo, že mezi politickou vyšší třídou - nomenklaturou - a zárodky ekonomické vyšší a střední třídy existovala ke konci státního socialismu komunikace a jistý druh kooperace. Podrobněji a otevřeněji se o těchto otázkách psalo v Maďarsku a Polsku (Kolósi, Szelényi, Staniszkis).

Typickým důsledkem takového utváření sociální struktury se stala značně rozšířená statusová inkonzistence, tj. existence velkého počtu případů nesouladu mezi mocenským postavením a vysokými příjmy na jedné straně a nižší vzdělaností a odbornou úrovní a kulturností způsobu života na straně druhé u jedné části populace, popř. vyšší odborností a kulturnějším životním stylem a neúčastí na moci a relativně nižší příjmovou úrovní u jiné její části.

3.2. POSTSOCIALISTICKÁ SOCIÁLNÍ STRUKTURA: HYPOTÉZY

Po pádu státně socialistického totalitárního systému, svržení větší části nomenklatury (buď přímými revolučními akty, nebo později cestou nátlakových akcí a dílčích postihů, zejména na základě lustračního zákona a selektivního působení demokratických voleb), po nastolení parlamentní demokracie a vzniku nové mocenské elity se v duchu mezinárodně prosazované koncepce ekonomické reformy, obměňované národními

politikami nových mocenských elit, jakož i v důsledku specifických národních politických opatření, začala utvářet nová sociální struktura. Po rychlé až šokové liberalizaci a otevření trhu i vůči zahraničí byla v českých zemích zahájena mimořádně rychlá privatizace majetků (restituce, jiné formy vracení majetku bývalým vlastníkům, malá privatizace, velká privatizace standardními metodami, včetně částečných přímých prodejů zahraničnímu kapitálu a metodou kupónové privatizace ve prospěch drobných akcionářů, zvláště pak privatizačních fondů) apod. Zachována byla rovněž velká část státního sektoru ve formě státní účasti ve velkých podnicích, zvláště bankách, plného státního vlastnictví vybraných podniků, např. železnic, a rozhodující části majetku v tzv. rozpočtové sféře. Přetrvávání zděděných sociálních vztahů státního socialismu na jedné straně a obecně používané i specificky české privatizační postupy vedly postupně ke koexistenci následujících typů vztahů:

a) Historicky zděděno bylo přežívající rovnostářství, tj. nevelké příjmové rozdíly mezi kvalifikovanými dělníky a středními vrstvami velké části středoškolsky i vysokoškolsky vzdělaných úředníků a odborníků, zvláště těch, kdo jsou činní v odvětvích a oborech závislých na restringovaném státním rozpočtu. Nutným důsledkem je statusová inkonzistence této části vzdělaných a kulturních odborníků střední vrstvy, jejichž nízké materiální i mocenské postavení je v rozporu s jejich kvalifikací, charakterem práce a životním stylem. Otevřenou otázkou zůstává, co s tímto typem statusové inkonzistence udělalo zvýšení platových tarifů v rozpočtové sféře o 17 % a následující zvýšení platů obdobných vrstev jak v celé sféře závislé na státním rozpočtu, tak postupně i ve sféře podnikové při nízké inflaci v roce 1999. Rovněž v roce 2000 pokračuje růst průměrných reálných příjmů se svébytnou novou a nedostatečně prozkoumanou diferenciací.

b) Prohloubila se statusová konzistence zejména u jisté části vysokoškolsky a zčásti středoškolsky vzdělané populace odborníků těch odvětví a oborů lidské činnosti, jejichž význam v procesu transformace vzrůstal v souvislosti s ekonomickou konjunkturou a vládními preferencemi. Jde zvláště o politiky a vyšší státní úředníky a jejich servis, manažery, právníky a jejich spolupracovníky, pracovníky finančních a pojišťovacích služeb, hromadných sdělovacích prostředků a zábavního průmyslu, informatiky a některých technologicky vyspělých odvětví průmyslu, těšících se konjunkturu, např. výroby a oprav motorových vozidel, energetiky, také však výroby kovů a těžby nerostných surovin v tom rozsahu, ve kterém se udržela. V tomto případě jde o posílení meritokratického stratifikačního principu u úspěšnější části středních vrstev, jež se samo o sobě neseťká s větším odporem veřejného mínění. Totéž se týká i části středních samostatných podnikatelů a malých řemeslníků, živnostníků a poskytovatelů moderních služeb (např. v informatice). Jisté obdoby najdeme i u části kvalifikovaného dělnictva.

c) V mnohem větší míře než kdykoli v období 1939-1989 se znovu prosadila polarizace sociální struktury české společnosti:

ca) V řadě případů došlo při zvyšování příjmů, majetku a také moci ve výše uvedených "úspěšných" odvětvích a oborech i u menších skupin jiných sfér ke vzniku extrémních disproporcí vůči nižším příjmům a reálné bezmoci velké části středních a nižších vrstev, zjevně přesahujících uplatnění principu zásluhovosti. Týká se to zejména manažerů, bankéřů, politiků, části právníků, jakož i některých populárních umělců a

sportovců apod., především však těch podnikatelů, kteří se extrémně obohatili, popř. dosáhli nekontrolovaného mocenského postavení nelegálními a/nebo nemorálními postupy v procesu privatizace. V těchto případech se dá mluvit o vzniku nové vyšší třídy, která částečně co do svých zdrojů navázala na tradice a zkušenosti nomenklatury i úzké vrstvy zbohatlíků za státního socialismu a kterou lze považovat za prvek nově vznikající kapitalistické sociální struktury. U této sociální skupiny existují vzhledem k nepřiměřeně vysokým příjmům a rychle akumulovaným majetkům, v řadě případů však i vzhledem k nedostatečné úrovni vzdělání a kulturnosti, vážné pochybnosti o konzistentnosti sociálního statusu její velké části. Obdobně je tomu u té části středních vrstev, kde chybějící kvalifikaci nahradilo pouze majetkově a finančně podložené soukromé vlastnictví.

cb) Dalším prvkem nově vznikajícího třídního uspořádání je vznik chudé části populace, do které patří nejen bezdomovci a jiné sociálně nepřizpůsobivé skupiny, ale zhruba od roku 1998 ve větší míře i méně kvalifikovaní pracovníci nepreferovaných, popř. krizí zasažených odvětví a oborů, k nimž se postupně v roce 1998 a 1999 přidávaly narůstající počty pracovníků, jimž neprosperující podniky zadržovaly mzdy, především však nezaměstnaných na přechodnou dobu, v mnoha případech však i na dobu delší. Přičteme-li k tomu členy rodin nižších a středních vrstev s vyživovanými dětmi a část důchodců (jejichž průměrné reálné příjmy stále zůstávají pozadu za úrovní roku 1989) jakož i části venkovského obyvatelstva, to vše především v období poklesu reálných příjmů v roce 1998, nelze než předpokládat, že příjmy, majetek a bezmocnost této početně narůstající skupiny se ocitají v tak významné distanci až kontrapozici od poměrů panujících ve skupině sub ca), že se tu začíná utvářet třídní vztah, skutečně příznačný pro soudobé kapitalistické společnosti. Pro oba póly tohoto vztahu je charakteristická víceméně vyhraněná statusová konzistence na nejvyšší, popř. nejnižší úrovni, v případě horní vrstvy doprovázená inkonzistencí ve prospěch materiálně mocenského postavení.

Takto formulovaná představa o typech vertikální sociální diference existujících v soudobé české společnosti se do značné míry opírá o znalosti čerpané z nedávno zjišťovaných empirických výzkumů. Pokud však jde o prozatím ne zcela vyhraněný pohyb posledních cca tří let, jsou však spíše hypotézami, k jejichž ověření, nebo vyvrácení, a zejména jisté konkretizaci a kvantifikaci je třeba vzít v úvahu novější údaje umožňující srovnání stavu na počátku, v průběhu a v současném stupni vývoje vertikální sociální diference.

3.3. ANALYZOVANÉ DATOVÉ SOUBORY

Změny ve vertikální diferenciaci obyvatelstva lze jen u některých významnějších ukazatelů zjistit ze statistik. Ve většině dimenzí této diference jsme odkázáni na výsledky reprezentativních sociologických šetření. Pro naše účely používáme dvou srovnatelných souborů. Prvním z nich je základní soubor šetření sociální stratifikace a mobility z jara roku 1993 (Treiman, Matějů, Tuček, Machonin, Z. Kuchařová, aj.) zahrnující 4740 náhodně vybraných jednotlivců, z nichž 3300 bylo ekonomicky aktivních. Z tohoto souboru byl na základě retrospektivních údajů o mobilitě odvozen podsoubor ekonomicky aktivních z roku 1988 o četnosti 2770 jednotlivců, ochuzený

ovšem o reprezentaci té části populace ekonomicky aktivních, která do roku 1993 zemřela. V tomto případě je zkreslení způsobené časovým posunem mezi roky 1988 a 1993 téměř zanedbatelné. Proto budeme za relevantní pro rok 1988 považovat právě ty údaje, které byly získány v roce 1993.

Druhým je výběrový soubor výzkumu dekády transformace z podzimu 1999 (Tuček, Machonin, Gatnar, Kuchař aj.), který zahrnuje 4750 náhodně vybraných jednotlivců ve věku 20 - 69 let, z nichž 3120 bylo ekonomicky aktivních. Socioprofesionální struktura ekonomicky aktivních při srovnání s kategoriemi zaměstnání (ISCO-88), zjištěnými výběrovým šetřením pracovních sil ČSÚ, vykazuje pouze jednu významnější odchylku: o něco nižší podíl dělníků pomocných a nekvalifikovaných. Definitivním převážením datového souboru podle základních demografických charakteristik, vzdělání a velikostní skupiny obcí došlo k mírným posunům ve výsledcích ve srovnání s první verzí této studie z února 2000 a údaji zveřejněnými v *Datech a faktech*, kdy se převážením provádělo podle hlavních kategorií zaměstnání v klasifikaci ISCO-88.

Převážený soubor z roku 1999 umožňuje podat poměrně spolehlivou informaci jak o základních trendech vývoje, tak zvláště o rozdílných identifikacích hlavních sociálních skupin. I zde byl vytvořen odvozený podsoubor ekonomicky aktivních v roce 1988. V tomto případě bylo vzhledem k delšímu časovému odstupu zkreslení významnější než u analogického souboru odvozeného z dat 1993. Dat o roce 1988 zjištěných v roce 1999 použijeme proto pouze pro analýzu intragenerační mobility mezi roky 1988 a 1999, kde k žádnému věcnému zkreslení dojít nemůže, poněvadž předmětem mobility analýzy v této studii jsou osoby ekonomicky aktivní v letech 1988 i 1999. Tento podsoubor čítá celkem 2070 dotazovaných. Početní velikost všech uvedených souborů spolu s převážením zaručuje reprezentativitu dat pro ekonomicky aktivní.

3.4. JEDNOTLIVÉ DIMENZE VERTIKÁLNÍ DIFERENCIACE

První z významných vertikálních diferenciací je rozdílný dosažený nejvyšší stupeň vzdělání. Podle oficiální statistiky vzestup vzdělanosti a odborné kvalifikace ekonomicky aktivního obyvatelstva, který je zaznamenáván od roku 1950, pokračoval v zásadě až do roku 1998. Ve srovnání s vyspělejšími zeměmi však do jisté míry přetrvává nadměrné množství vyučených dělníků (i když ne vždy v optimálním věkovém a oborovém složení), nedostatečný podíl maturantů a nižší podíl absolventů vysokých škol. Tomu odpovídá i struktura výběrového souboru 1999 podle vzdělání, k níž připojujeme i informaci o složitosti práce ekonomicky aktivních, obojí ve srovnání s údaji z roku 1993.

Tabulka 1 Vzdělání a složitost práce obyvatelstva ČR 1993 a 1999 v %

Dosažené vzdělání	1993		1999		Složitost práce*		
	20-69 let		20-69 let		1993	1999	
	EA **	EA **	EA **	EA **	EA **	EA **	EA **
Neukončené základní	6,7	1,9	0,5	0,1	1	9,6	3,4
Základní	18,5	16,2	9,3	5,2	2	11,5	6,0
Vyučení	37,1	40,4	37,6	39,0	3	10,2	12,6
Nižší střední. odborné	3,7	2,8	5,7	5,7	4	25,6	29,8
Vyučení s maturitou	2,0	2,4	2,5	2,8	5	16,1	17,0
Střední všeobecné s maturitou	3,7	3,1	4,6	4,2	6	10,3	11,4
Střední odborné s maturitou	17,1	20,0	25,8	28,9	7	7,7	9,3
Vyšší pomaturitní	1,4	1,6	3,0	2,8	8	5,8	7,7
Vysokoškolské	9,8	11,6	11,0	11,2	9	3,2	2,8

1 = nejnižší, 9 = nejvyšší

** EA = ekonomicky aktivní

Evidentní je značný kvantitativní rozvoj na středním stupni vzdělání s maturitou, ne však ve stupni vysokoškolském, a jistý vzestup objektivní kvalifikovanosti (složitosti) práce, aniž bylo zatím (v důsledku setrvačnosti vzdělanostní struktury a pomalé restrukturalizace ekonomiky) překonáno zásadní zpoždění za nejvyspělejšími zeměmi v nedostatečném podílu vysokoškoláků a maturantů a odpovídajících stupňů složitosti práce.

Rozdělení ekonomicky aktivních podle postavení v řízení nabývá v roce 1999 této podoby: Zaměstnanec bez podřízených 66,6 %, samostatně činný bez zaměstnanců 9,3 %, řídící 1-2 podřízené 7,6 %, řídící 3-9 podřízených, popř. samostatně činný s 1-2 zaměstnanci 9,4 %, řídící 10 a více podřízených, popř. podnikatel s 3-9 zaměstnanci 5,9 %, řídící více organizačních jednotek, popř. podnikatel od 10 podřízených výše 1,2 %.

Mezi vyššími a středními odborníky existuje jistý podíl podnikatelů a ovšem i osob v manažerském postavení, které mají zvýšenou možnost podílet se na rozhodování i o faktickém disponování ekonomickými prostředky a jejichž postavení se tak podnikatelskému blíží. To je hlavním důvodem, proč postavení vyšších odborníků kolísá mezi statusem vyšších odborných zaměstnanců - s různě vysokými příjmy - a podnikatelů. Ve srovnání s jednoduchou mocenskou strukturou státního socialismu, kde formálně dosti početní dobrovolní aktivisté a neméně formálně volené, avšak fakticky shora (komunistickou stranou) určované a kontrolované orgány zcela podléhaly spojenému nomenklaturnímu a manažerskému systému, vznikla mnohem složitější struktura řízení ekonomiky, do níž zasahují vlastnická a dispoziční práva a od jistého stupně i státní a asociační demokraticky volené (zejména politické) struktury s reálnými pravomocemi. Jde-li nám tedy o reálné a relativně nezávislé rozhodování, podílí se na něm dnes i kvantitativně širší subsystémy. I tak však mocenská diferenciací zůstává příkrá: osoby bez podřízených a s minimální rozhodovací pravomocí tvoří dvě třetiny české ekonomicky aktivní populace. V roce 1993 jich však bylo ještě více, totiž plné tři čtvrtiny.

Důležité jsou i informace uvedené v následujících třech tabulkách:

Tabulka 2 Rozložení příjmů ekonomicky aktivních i všech jednotlivců a jejich domácností 1999 v %

Tisíce Kč	Jednotlivci		Domácnosti	
	Ekonomicky aktivní	Všichni	Ekonomicky aktivní	Všichni
Do 5	10,1	21,3	1,0	2,4
5,1 - 8	30,5	32,8	4,5	8,1
8,1 - 10	24,4	19,3	5,8	7,6
10,1 - 15	22,8	17,4	19,8	24,3
15,1 - 20	7,3	5,5	26,2	22,5
20,1 - 30	3,0	2,4	27,0	22,0
30,1 - 40	0,7	0,6	9,7	7,9
40,1 - 50	0,7	0,5	3,2	3,0
50,1 - 75	0,3	0,2	2,1	1,6
75,1 - 100	0,1	-	0,5	0,4
100,1 a více	-	-	0,2	0,2

Tabulka 3 Odhad celkové hodnoty nemovitého majetku, úspor a cenných papírů domácnosti v roce 1999 v %

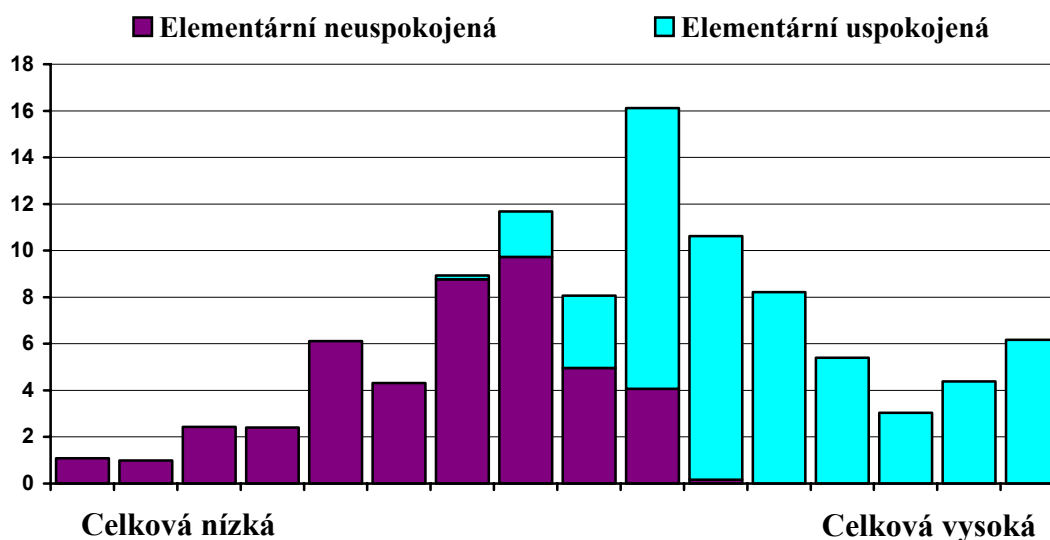
Tisíce Kč	Ekonomicky aktivní	Všichni
Do 250	21,8	23,8
250 - 500	20,1	21,1
501 - 1 mil.	26,1	25,7
1,1 - 2 mil.	21,8	20,0
2,1 - 5 mil.	8,7	8,0
Více než 5 mil.	1,5	1,4

Podrobnější data o distribuci majetků domácnosti za rok 1998 uvádí J. Večerník. [Večerník a Matějů 1998: 130] Cenné je tu zejména zachycení skupiny domácností s majetkem nižším než 500 tisíc.

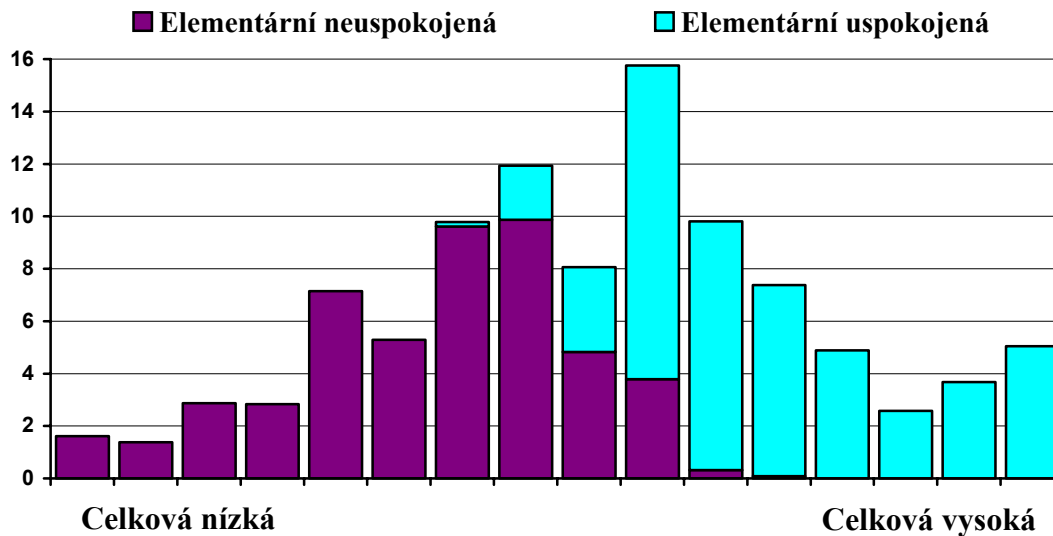
Tabulka 4 Součtové skóry finanční dostupnosti spotřebních předmětů a služeb v 8 druzích při sestavování rozpočtu domácnosti 1999 v %

Úroveň spotřeby	Ekonomicky aktivní	Všichni
Pásma blahobytu	8,0	6,8
Pásma zámožnosti	14,7	12,8
Vyšší střední	24,1	22,8
Nižší střední	27,3	27,2
Pásma nedostatku	21,5	24,8
Pásma deprivace	4,4	5,6

Úroveň spotřeby v tabulce 4 byla kategorizována s respektováním tvaru základní křivky součtového skóru odpovědí na 8 otázek. Správnost kategorizace byla dále zpřesněna setříděním s odpověďmi z téže baterie, týkajícími se dostatku, či nedostatku prostředků na saturaci elementárních potřeb v oblasti potravin, ostatního drobného zboží, obutí a ošacení a bydlení. Tento postup lze demonstrovat následujícím grafem:

Graf 1.A. Úroveň spotřeby 1999 (Ekonomicky aktivní v % z celku).

Graf 1.B. Úroveň spotřeby 1999 (Všichni v % z celku).

Uvedený přehled dílčích vertikálních sociálních diferenciací neodpovídá ovšem realitě s úplnou přesností, a to zvláště tam, kde spoléhá na správnost a plnou pravdivost odhadu dotázaného. Nicméně i tak dávají tabulky názorný přehled o tom, o jakých rozdílech mezi lidmi tato studie pojednává. Potvrzují zejména reálnost již dřívějších přibližných odhadů o cca 5-8 % obyvatelstva, které lze zařadit do kategorie bohatých a dalších cca 12 až 15 % osob dobře zabezpečených, zámožných, jimž dohromady někteří sociologové říkají "vítězové transformace". Na druhé straně ukazuje existenci zhruba 20 - 25 % lidí chudobou ohrožených, a dalších cca 5 % chudých, jimž dohromady titíž sociologové připsali nálepkou "poražených". Mezi těmito dvěma póly leží široké pásmo osob a domácností na střední úrovni příjmů a majetku, nepříliš výrazně vnitřně diferencované, vyznačující se častěji než ostatní skupiny statusovou inkonzistencí a v důsledku toho postižené přežívajícími rovnostářskými vztahy. Jde zejména o odborné zaměstnance vyšší i střední v odvětvích a profesních skupinách závislých na státním rozpočtu.

K jednotlivým dimenzím vertikální sociální diferenciace, které považujeme za statusotvorné, patří i kategorizace životního stylu z hlediska kulturnosti trávení volného času. I při zpracování dat z roku 1999 byl použit v principu shodný způsob tvorby škály této proměnné, měřené na základě frekvencí typických aktivit volného času, jak byl aplikován při zpracování dat z roku 1993. Viz [Machonin a Tuček 1996: 106-109]. Rozdílem je pouze zahrnutí nové proměnné týkající se práce s počítačem, což odpovídá reálné kulturní změně ve společnosti mezi roky sběru dat. Jde ovšem o index poměrně složitě konstruovaný, takže jeho porovnání mezi roky 1993 a 1999 nelze považovat za zcela exaktní, nýbrž spíše za ilustrativní znázornění určitých trendů. Hlavním smyslem konstrukce ukazatelů kulturní úrovně ovšem je začlenění této dimenze do multidimenzionálního statusu v období, kdy probíhalo šetření, a tím zjištění jejího vztahu k jiným proměnným.

Tabulka 5 Distribuce indexů kulturních aktivit 1993 a 1999 v %

Úroveň	1993		1999	
	Ekonomicky aktivní	Všichni	Ekonomicky aktivní	Všichni
6 (nejvyšší)	1,3	0,7	3,0	2,0
5	8,1	5,5	9,8	9,0
4	21,8	20,1	20,1	19,0
3	34,1	36,6	30,4	32,6
2	27,4	29,6	30,2	30,7
1 (nejnižší)	7,3	7,5	6,6	6,6

3.5. TŘÍDNÍ STRUKTURA

Souhrnný obraz vertikální sociální diferenciaci lze vytvořit několika způsoby. Jedním z nich je využití apriorně zkonstruované tzv. třídní diferenciaci, která se snaží zkombinovat několik principů nerovností (ve vlastnictví ekonomických prostředků, vzdělanostní kvalifikaci a složitosti práce, příslušnosti k manuálním a nemanuálním zaměstnáním a v jistých prvcích odvětvové příslušnosti) v jedno schéma. V této studii u všech čtyř analyzovaných souborů (1988 z dat 1993; 1988 z dat 1999; 1993 a 1999) používáme v zájmu korektnosti jejich vzájemného srovnání novou verzi třídní klasifikace odvozenou z tzv. EGP (Ericsson, Goldthorpe, Portocarero) schématu určitými úpravami přihlížejícími k českým podmínkám. Kromě již dříve učiněné úpravy pro data z roku 1993, která dala přednost zařazení podle podnikání se zaměstnanci, popř. samostatné činnosti bez zaměstnanců před zařazením podle odbornosti, jde tentokrát navíc zejména o jednoznačné pochopení kategorie tzv. rutinních nemanuálních zaměstnanců jako řadových úředníků bez speciální odborné kvalifikace a o zařazení tzv. provozních pracovníků, včetně pracovníků služeb do kategorií kvalifikovaných a polokvalifikovaných, popř. nekvalifikovaných dělníků, a to bez ohledu na to, zda v jejich práci dominuje manuální nebo nemanuální složka, jež ostatně bývají často kombinovány v téže pracovní činnosti. Tyto úpravy jsme provedli v naší studii poprvé, takže výsledky jednotlivých analýz se mohou poněkud lišit od výsledků, které jsme publikovali v jiných pracích, zejména v "České společnosti v transformaci" [Machonin a Tuček 1996]. Uskutečněná úprava však dává přesnější obraz vertikální diferenciaci podle třídního principu. Jednotlivé skupiny seřazené podle třídní logiky, dávající přednost postavení ve vlastnické struktuře před hledisky kvalifikačními, vytvářejí toto schéma:

Samostatně činní (podnikatelé) se zaměstnanci	POD
Vyšší odborníci vč. nevelké skupiny podnikatelů s větším počtem podřízených ..	VO
Samostatně činní bez zaměstnanců (živnostníci)	SČ
Střední odborníci vč. mistrů	SO
Rutinní nemanuální (řadoví úředníci)	ÚŘ
Kvalifikovaní dělníci vč. odvětví materiálních služeb	KD

Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci včetně služeb a zemědělci PNDZ
 Uvedených zkratkou použijeme v tabulkách v následujícím textu.

Tabulka 6 Třídní diference v období 1988-1993-1999 v %

	1988 (93)	1993	1999
POD	–	2,4	4,6
VO	9,5	9,6	10,7
SČ	–	7,3	9,1
SO	18,9	16,7	20,2
ÚŘ	9,5	9,4	12,2
KD	23,8	18,8	18,9
PNDZ	38,3	35,8	24,3
Celkem	100,0	100,0	100,0

Z výběrových statistických šetření pracovních sil je známo, že mezi roky 1993 a 1998 z hlediska vlastnického postavení přibýlo 'zaměstnavatelů', tj. samostatně činných se zaměstnanci z 2,9 % na úroveň 4,0 %, a samostatně činných bez zaměstnanců z 6,5 % na úroveň 10,0 %. Tato tendence zhruba odpovídá i našim zjištěním uvedeným v tabulce.

Základní trend transformačního vývoje je zjevný: Vytvoření skupiny samostatně činných se zaměstnanci a bez nich bylo provázeno procesem snižování procentního zastoupení dělnictva, zvláště polokvalifikovaného a nekvalifikovaného a zemědělců. Přibýlo i středních odborníků a úředníků, jakož i něco málo vyšších odborníků, mezi kterými však koexistují klasičtí 'čistí' odborníci a odborníci - podnikatelé a manažeři.

Zda na základě uvedených přesunů došlo ke zvýšení statusové úrovně vyšších kategorií, popř. k určitým posunům odpovídajícím představě o vzniku kapitalistické společnosti a polarizaci třídních vztahů, je ještě nutno ověřit přesnější identifikací kategorií třídní struktury dalšími proměnnými, které charakterizují vertikální členění společnosti. Analýzou nejvyššího stupně dosaženého vzdělání, míry, ve které obor vzdělání odpovídá oboru činnosti, stupně počítačové gramotnosti, jakož i kulturnosti životního stylu, bylo zjištěno, že ve všech těchto 'kulturních' charakteristikách se pořadí jednotlivých kategorií liší od toho, které odpovídá třídně vlastnickému principu, podle něhož byly zařazeny námi. Vzdělanostně, kvalifikačně a kulturně jsou vyšší a hned za nimi i střední odborníci na tom výrazně lépe než samostatně činní se zaměstnanci a za nimi samostatně činní bez zaměstnanců. Vzdělanostní a kulturní úroveň řadových úředníků je v průměru o něco vyšší než tytéž charakteristiky u samostatně činných bez zaměstnanců, z nichž značná část se uplatnila v oborech s převládající manuální činností. V tomto směru se tedy významné kulturní statusové charakteristiky neshodují s hierarchií vytvořenou na základě třídně vlastnických charakteristik.

V indikátorech příjmu, bohatství a mocenského postavení odpovídá zjištěné pořadí zhruba tomu, podle něhož jsou seřazeny i naše kategorie, tedy třídně vlastnickému principu. Kategorie vyšších odborných zaměstnanců je v průměru na stejné, nebo jen

nepatrně nižší materiální úrovni než kategorie zaměstnavatelů. Je však vnitřně mnohem více heterogenní a zahrnuje skupiny s vyšší i nižší úrovní.

Pokud jde o ukazatel spotřební úrovně vytvořený z výpovědí dotázaných o financích v rodinném rozpočtu, lze konstatovat několik závažných souvislostí. Podíl zámožných spotřebitelských domácností narůstá a deprivovaných klesá spolu s rostoucí úrovní třídního postavení, jak jsme je vytvořili v souladu s třídně vlastnickým schématem, a to včetně vyšší úrovně spotřeby u zaměstnavatelů ve srovnání s odborníky. Pocit dostatku peněz na spotřebu se však i přesto vyskytuje v dosti velkém rozsahu u všech třídních kategorií až po řadové úředníky včetně, s výjimkou pouze obou kategorií dělnických, popř. zemědělských. Výrazně je koncentrován v kategorii podnikatelů se zaměstnanci, u ostatních nedělnických kategorií se v nikoli zanedbatelné míře objevují i pocity menší finanční dostupnosti spotřeby. Avšak vědomí nižší střední spotřeby až nedostatku a deprivace se velmi výrazně koncentruje právě v obou dělnických kategoriích, zvláště pak v kategorii méně kvalifikovaných manuálních pracovníků a v ještě větším rozsahu (u cca dvou třetin) těch z nich, kteří si tutéž třídní pozici udržují trvale po celých deset let. V tomto ohledu se patrně projevilo zhoršení postavení nekvalifikovaných dělníků vůbec a kvalifikovaných dělníků dnes nepreferovaných, avšak v minulosti preferovaných odvětví (např. zemědělství a těžby) ve srovnání se situací za státního socialismu. Navíc je třeba vzít v úvahu, že velkou část nezaměstnaných, které třídní schéma nezachycuje, tvoří rovněž nekvalifikovaní a polokvalifikovaní pracovníci.

3.6. STRATIFIKACE

Dalším způsobem, jak souhrnně popsat vertikální diferenciaci, je využití stratifikačního schématu vícedimenzionálního sociálního statusu. V tradici výzkumů, kterou sledujeme, se ustálil pro ekonomicky aktivní populaci pětidimenzionální individuální status vytvořený určitou - poměrně složitou - procedurou z nejvyššího dosaženého stupě vzdělání, tzv. složitosti práce, postavení v řízení, individuálního příjmu a životního stylu (kulturní úrovně mimopracovních aktivit). Postavení na těchto pěti škálách určuje statusovou úroveň jednotlivce nebo skupiny, vzájemný poměr uvedených dimenzí míru tzv. konzistence či inkonzistence statusu. Nevýhodou této konstrukce je to, že nezodpovězení kterékoli dílčí otázky vztahující se k některé z pěti dimenzí sociálního statusu (např. údajů o příjmu) znamená vyřazení toho kterého jednotlivce ze souboru. V důsledku toho se v našem případě soubor dotázaných s úplným sociálním statutem zredukoval z počtu 3100 ekonomicky aktivních, u kterých disponujeme údaji o třídním postavení, na pouhých 2670 osob. Hlavní příčinou je neposkytnutí údajů o příjmu, jež je však pouze o něco málo častější u dotazovaných s předpokládanými nejvyššími a nejnižšími hodnotami příjmu, v zásadě však příjmovou diferenciaci nezakresluje. Znamená to, že s údaji o statusu můžeme pracovat jako reprezentativními pro ekonomicky aktivní populaci. Zcela platné a spolehlivé pak jsou z hlediska analýzy vnitřní struktury statusu ve vztahu k jiným proměnným.

Vysvětlení a popis postupů, které lze ke konstrukci statusu použít, jsou uvedeny v dostupné literatuře. [Machonin, Tuček 1996: 115-124] Tamtéž je provedeno porovnání stratifikační struktury z roku 1984 a 1993. Zde se omezíme na porovnání rozdílů mezi rokem 1993 a 1999 z hlediska nově získaných dat.

Tabulka 7 Matice pořadových korelací (Spearman) statusotvorných proměnných* pro ekonomicky aktivní populaci

	1993				1999			
	KUA	PŘÍ	POŘ	SLP	KUA	PŘÍ	POŘ	SLP
VZD	0,43	0,28	0,31	0,65	0,49	0,31	0,25	0,58
SLP	0,38	0,32	0,35		0,40	0,34	0,36	
POŘ	0,13	0,43			0,15	0,38		
PŘÍ	0,14				0,25			

* VZD = vzdělání; SLP = složitost práce; POŘ = postavení v řízení; PŘÍ = příjem; KUA = kulturní úroveň aktivit volného času.

Míru konzistence souhrnného sociálního statusu v soustavě statusotvorných dimenzí zjišťujeme obvykle faktorovou analýzou. Nejjednodušším indikátorem stupně souladu vzdělání, složitosti práce, postavení v řízení, příjmu a kulturní úrovně životního stylu je rozsah variance vyčerpané prvním faktorem před rotací. V roce 1984 činil 46,2 %, v roce 1993 48,1 %, v dalším výzkumu ("Transformace a modernizace") z roku 1995 49,9 %, ve výzkumu z roku 1999 dosáhl hodnoty 48,7 %. Znamená to, že ve srovnání s relativní statusovou inkonzistencí společnosti státního socialismu statusová konzistence do poloviny dekády transformace statisticky významně, byť ne přesřiliš výrazně vzrostla, v druhé polovině však opět mírně poklesla, aniž se vrátila na hodnotu příznačnou pro státní socialismus v období normalizace. Rozhodující příčinou vzrůstu tohoto ukazatele se stala rostoucí míra souladu individuálních pracovních příjmů s ostatními statusovými dimenzemi, jmenovitě se vzděláním, složitostí práce a životním stylem. Ta v roce 1999 ve srovnání s rokem 1993 vzrostla, poklesla však, pokud jde o postavení v řízení. Pro státní socialismus bylo typické sepětí příjmů především s mocenským postavením a jeho relativní odtržení od ostatních statusových dimenzí. Tento jev do jisté míry trvá dosud - přes zmíněný mírný pokles je pořadová korelace mezi příjmem a postavením v řízení vyšší než hodnota korelace s kteroukoli jinou statusovou proměnnou. V soudobé společnosti se však mezi ekonomicky aktivními již do jisté míry prosadil i soulad příjmu s ostatními dimenzemi, tj. uplatnil se o něco více meritokratický, zásluhový princip. Překážky, které tomu v letech 1997-1998 bránily, tj. silně restriktivní politika státu vůči platům v národohospodářské sféře závislé na státním rozpočtu, byly, pravda, oslabeny zvýšením mzdových tarifů v této sféře počátkem roku 1999 a následujícím pohybem, kterým podniková sféra tento zásah kopírovala. Zejména platy pro vzdělanější pracovníky školství, zdravotnictví, vědy a výzkumu rostly v tomto okamžiku vývoje o něco rychleji než v ostatních odvětvích. Na druhé straně vyřazení téměř půl milionu pracujících na nižších pozicích náhlým výbuchem nezaměstnanosti patrně statusovou konzistenci - tradičně nejsilnější u nekvalifikovaných dolních vrstev, poněkud oslabilo. Oba tyto protikladné procesy mohly vést k zaznamenanému mírnému poklesu, či lépe řečeno, stagnaci statusové inkonzistence na úrovni dosažené v polovině devadesátých let. V této souvislosti stojí za zaznamenání i mírný pokles hodnot pořadové korelace mezi vzděláním na jedné straně a složitostí práce a postavením v řízení na straně druhé. Možná, že tato okolnost ukazuje na potřebu revidovat operacionalizaci proměnné vzdělání zahrnuté do multidimenzionálního sociálního statusu, v níž příliš velkou úlohu na stupni vyučení a maturitní vzdělání hrají rozdíly v

oborech vzdělání, pro nové podmínky konce dekády. V každém případě bude takovéto řešení vyzkoušeno.

Faktorová analýza statusotvorných proměnných ve své další fázi, tj. po ortogonální rotaci, znovu odhaluje, že mezi ekonomicky aktivním obyvatelstvem existuje i nadále kromě 'kulturně meritokratického faktoru' i 'třídní faktor materiálně mocenský', a to v relaci 38 % : 30 % variance vysvětlené prvními dvěma faktory.

Tabulka 8 Faktorová analýza statusotvorných proměnných pro ekonomicky aktivní populaci 1993 a 1999 (faktorové zátěže)

Proměnné	Faktory			
	Před rotací			
	1993		1999	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2
VZD	0,81	-0,27	0,79	-0,33
SLP	0,82	-0,17	0,80	-0,10
KUA	0,58	-0,55	0,67	-0,48
POŘ	0,62	0,55	0,58	0,64
PŘÍ	0,59	0,58	0,63	0,46
Vyčerpání variance v %	48,1	21,0	48,7	19,4
	Po ortogonální rotaci			
	1993		1999	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2
VZD	0,81	0,28	0,83	0,21
SLP	0,75	0,36	0,70	0,40
KUA	0,80	-0,05	0,82	0,01
POŘ	0,15	0,82	0,08	0,86
PŘÍ	0,12	0,82	0,23	0,74
Vyčerpání variance v %	37,9	31,2	38,0	30,0

Z faktoru 1 před rotací byl odvozen faktorový skór souhrnného sociálního statusu, jenž byl dále kategorizován na principu ekvidistance. Podobně byly z faktoru 1 a 2 po rotaci odvozeny status kulturní a status materiálně mocenský.

Tabulka 9 Diferenciace ekonomicky aktivního obyvatelstva podle souhrnného sociálního statusu a jeho dvou faktorů v %

Statusová úroveň	Souhrnný sociální status		
	1984*	1993	1999
6 (nejvyšší)	1,2	2,2	5,5
5	6,9	8,3	10,5
4	13,6	17,6	18,3
3	24,1	29,4	30,0
2	35,8	30,6	27,1
1 (nejnižší)	18,4	11,9	8,6

Statusová úroveň	Kulturní (meritokratický) status		
	1984*	1993	1999
6 (nejvyšší)	1,8	6,6	5,8
5	10,2	12,7	13,0
4	13,9	21,6	21,8
3	23,9	27,9	27,8
2	34,4	23,0	21,8
1 (nejnižší)	15,8	8,2	9,8

Statusová úroveň	Materiálně mocenský (třídní) status		
	1984*	1993	1999
6 (nejvyšší)	1,5	2,3	5,9
5	3,5	3,3	8,7
4	8,6	9,6	10,5
3	17,4	21,6	23,2
2	42,9	36,4	32,4
1 (nejnižší)	26,1	26,8	19,3

Distribuce souhrnného sociálního statusu se v letech 1993 až 1999 vyvíjela od 'hrušky' se širokou základnou v dolních vrstvách směrem ke graduálnějšímu až spíše oválnému uspořádání, typickému pro vyspělejší společnosti. Tento vývoj je však spíše jakýmsi průměrným efektem vývoje obou dvou následujících dílčích statusů. Kulturně meritokratický status, založený na souladu vzdělání, složitosti práce a kulturnosti životního stylu, dospěl rovněž do stadia oválného stratifikačního uspořádání, avšak materiálně mocenský status vytváří strukturu spíše třídního, k polaritě táhnoucího charakteru, založenou na příkřejším postavení v řízení a s ním spjatou výraznější diferenciací příjmů. (Nezapomeňme při tom, že v tabulce statusu ekonomicky aktivních chybí 9-10 % nezaměstnaných a že tento index nezohledňuje ani existenci dalších chudých a chudobou ohrožených skupin mezi ekonomicky neaktivními, což vše znamená, že faktický tvar zejména materiálně mocenského (třídně pojatého) statusu by při nalezení vhodné operacionalizace pro všechny dospělé respondenty získal poměrně širokou základnu, patrně širší než v roce 1993, kdy počet nezaměstnaných a chudých a chudobou ohrožených byl evidentně nižší. Podrobnější výpovědi k této otázce lze očekávat až na úrovni statusové diferenciaci domácností.

3.7. STATUSOVÁ KONZISTENCE / INKONZISTENCE

Výrazný rozdíl mezi materiálním a kulturním statusem je jedním z charakteristických rysů stále ještě silné statusové inkonzistence (nesouladu jednotlivých dimenzí sociálního statusu). Proto se znovu pokoušíme konzistenci / inkonzistenci vertikální diferenciaci zjišťovat a analyzovat pomocí proměnné, která vznikla vzájemným tříděním stratifikačního (kulturního) a třídního (materiálně mocenského) statusu.

Ukázalo se, že cca 31,5 % ekonomicky aktivních, tedy o něco málo více než v roce 1993 (28,8 %), zaujímá z hlediska souladu statusu kulturního a materiálně mocenského postavení zcela konzistentní. Z nich 63,3 % patří k dělníkům a zemědělcům, zvláště pak těm s nižší kvalifikací, a 60 % je mužského pohlaví, 73,2 % středního věku. Téměř 60 % z ekonomicky aktivních v rocích 1988 i 1999, kteří patří do skupiny statusově konzistentních, zůstalo v posledním desetiletí stabilně na nižší úrovni sociálního postavení.

Statusově vyšší skupina vyznačující se inkonzistencí, při níž materiální status je vyšší než status kulturní (majetkové, příjmové a mocenské charakteristiky jejich příslušníků převyšují výrazně obdobné charakteristiky průměru souboru), je dnes, na rozdíl od roku 1993, kdy tvořila pouze 8,5 % ekonomicky aktivních, skupinou početnou, která zahrnuje 15,4 % souboru, především z řad podnikatelů a vyšších odborníků. 74,6 % této skupiny jsou muži. 27,2 % z té jejich části, která byla zaměstnána již v roce 1988, tvoří lidé, kteří prošli vzestupnou drahou na nejvyšší úroveň, cca po pětině osoby stabilní na střední, také však nižší úrovni (patrně pracovníci preferovaných odvětví). 14 - 15 % tvoří lidé stabilní nahoře a rovněž vzestoupivší na střední úroveň.

Opačnou charakteristiku má 34,9 % ekonomicky aktivních; v jejich případě příjmy a postavení v řízení jsou relativně nižší než vzdělání, pracovní kvalifikace a kulturnost. (V roce 1993 obdobné postavení zaujímal 38,3 % ekonomicky činných.) Nejvíce z nich je soustředěno ve skupině středních odborníků, úředníků a v kategoriích dělnických, najdou se však i mezi vyššími odborníky a samostatně činnými. Patří k nim silná koncentrace téměř 40 % osob mladších 30 let, kteří tvoří 29,4 % příslušníků této skupiny. Více než polovinu těch příslušníků této kategorie, od nichž máme údaje o mobilitě 1988 - 1999, tvoří osoby, které setrvaly na nižší úrovni sociálního postavení.

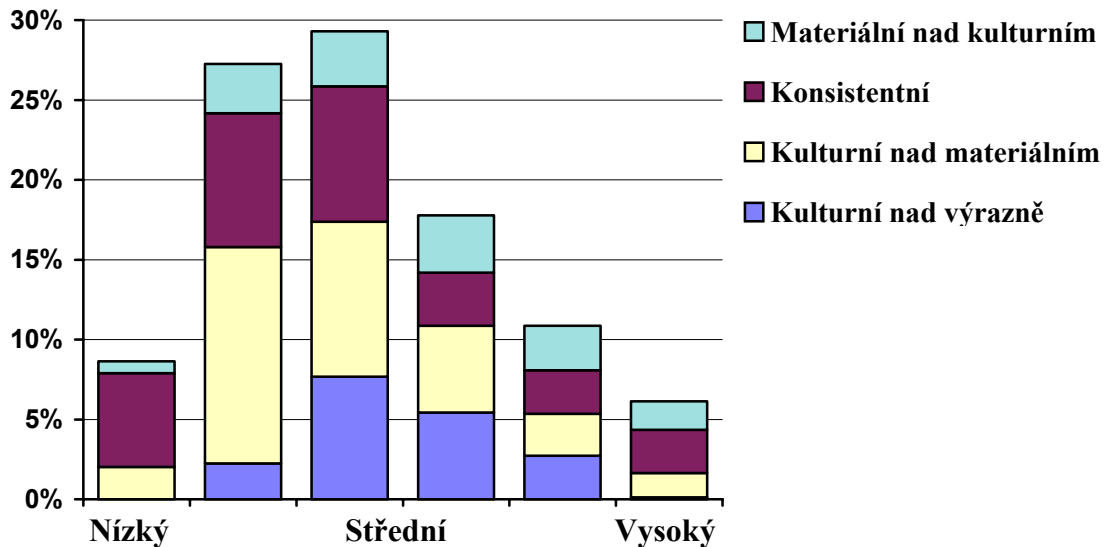
Posléze zbývajících 18,2 % výdělečně činného obyvatelstva se vyznačuje extrémní odchylkou v tomtéž směru jako u předchozí skupiny. Jde o osoby kvalifikované z řad vyšších odborných, zejména pak středních odborných a rutinních nemanuálních pracovníků, kteří nikoho neřídí a mají malé platy. V roce 1993 jich bylo 24,4 %. Z 58,8 % mezi nimi převažují ženy. 48,3 % z té jejich části, která pracovala po celé desetiletí, bylo stabilní na střední úrovni.

Slabší i silná statusová inkonzistence ve smyslu převahy kulturního statusu nad materiálním je nejvíce rozšířena mezi středními odborníky a řadovými úředníky. Vcelku vzato, ve srovnání s rokem 1993 výrazně přibýlo osob s materiálně mocenským statusem vyšším než kulturním - lidí, jejichž materiální situace se výrazně zlepšila v druhé polovině devadesátých let, a naopak ubylo těch, jejichž kulturní status je vyšší než materiálně mocenský, jak to patrně odpovídá mírnému materiálnímu vzestupu

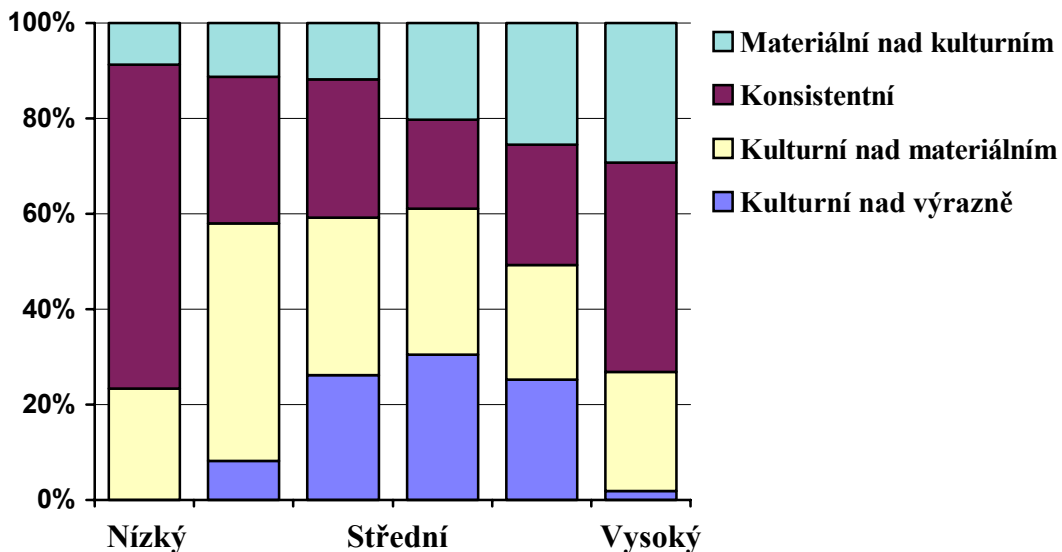
pracovníků rozpočtové sféry v posledních dvou letech. Z uvedených dat je zjevná těsná závislost statusové konzistence/inkonzistence na konkrétních úrovních stability, popř. mobilitních drah.

Zajímavá zjištění přináší konkretizace míry statusové inkonzistence podle jednotlivých úrovní sociálního statusu. Tu ilustruje zřetelně následující graf 2.

Graf 2.A. Celkový status a jeho konzistence 1999
(Ekonomicky aktivní v % z celku).

Graf 2.B. Celkový status a jeho konzistence 1999
(Ekonomicky aktivní v % z jednotlivých kategorií).

Vzhledem k tomu, že podle teorie statusová inkonzistence vede lidi ke kritičnosti a radikálnímu chování na jedné straně a k extrémnímu konzervatismu na straně druhé, je stále ještě velký, i když v dlouhodobém historickém trendu spíše klesající, výskyt jevu statusové inkonzistence, je jedním ze zdrojů polarizace hodnotových orientací a politických preferencí na jedné straně a jejich kolísavosti na straně druhé.

Tíhnutí osob s převahou materiálně mocenského postavení nad kulturním k pozitivnímu hodnocení změn v životní úrovni jejich domácností vůbec a v poslední pětiletí zvláště, jakož i lidí s opačnou inkonzistencí k hodnocení skeptickému, není jistě překvapující. Obdobný je vztah inkonzistence k sebezařazení na škále bohatství - chudoba a k souhrnnému pozitivnímu a negativnímu hodnocení změn v osobním životě za poslední desetiletí. Nadprůměrné množství osob s konzistentním statutem se vyskytuje mezi podporovateli sociální demokracie (39,3 %), 42,0 % osob s materiálně mocenským statutem nad statutem kulturním patří k přívržencům ODS, mezi nimiž dosahují cca 30 %. Ve stranách čtyřkoalice, zvláště US, jakož i KSČM, lze zaznamenat mírně vyšší zastoupení lidí s inkonzistencí v neprospěch statusu materiálně mocenského.

Vhodná operacionalizace statusové konzistence/inkonzistence a její metodologické zpracování je velmi složitý problém. Vzhledem k tomu, že jde o otázku mimořádně důležitou právě v období společenských transformací, bude nutno se jí věnovat a vyzkoušet řadu nových nebo staronových postupů. Po dlouhých letech, kdy se jejímu řešení věnoval jen jeden proud české sociologie a kdy ani mezinárodní pozornost nebyla příliš velká, zaznamenáváme s potěšením novou vlnu zájmu v zahraničí a konečně její první signály i u nás, i když koncepčně vzato jde prozatím o dosti odlišná pojetí. [Matějů, Kreidl 1999] Hlavní rozdíly ve srovnání s našimi přístupy spočívají v tom, že oba autoři nezahrnují do vícedimenzionálního statusu, z něhož ukazatel konzistence/inkonzistence sestavují, ani dimenzi moci, ani dimenzi životního stylu. Přidrží se tedy tradičního pojetí souhrnného statusu jako sociálně ekonomického ukazatele a zjišťují pouze soulad či nesoulad statusu zaměstnání, vzdělání a příjmu - jak to činí ostatně již dávno Slomczynski [1994]. To samo o sobě představuje jeden z možných a skutečně funkčních přínosů, i když se tím obsah pojmů konzistence/inkonzistence ve srovnání s naším přístupem poněkud ochuzuje. Za indikátor statusu zaměstnání přijímají Matějů a Kreidl mezinárodní index sociálně ekonomického statusu (ISEI), jenž má v dané souvislosti dvě nevýhody. Především je v něm pořadí zaměstnání konstruováno na základě empirických údajů o vzájemných souvislostech zaměstnání, vzdělání a příjmů, takže nejde vlastně o čistou charakteristiku statusu zaměstnání typu naší nebo polské složitosti práce, nýbrž již o svého druhu syntetický index. Jsou v něm v jistém smyslu a priori zahrnuty obě statusové dimenze, vůči nimž je vztah statusu zaměstnání pomocí konceptu konzistence/inkonzistence zkoumán. Jeho použití ke zjišťování statusové konzistence obsahuje v sobě proto jisté prvky tautologie. Druhou nevýhodou indexu, pokud má být použit pro historické srovnání sociologických údajů týkajících se státně socialistické a postsocialistické společnosti, je to, že převážnou část empirické báze, z níž byl svými autory odvozen, tvoří empirická šetření velkého počtu tržních společností. Jeho mezinárodní charakter, vhodný pro mezistátní komparaci, neodpovídá přesně specifickým českého vývoje v posledním desetiletí, bez nichž je historické srovnání stavu české společnosti na jeho

počátku a k jeho konci značně nepřesné. Jistý význam má i to, že data, z nichž byl ISEI zkonstruován, jsou v současnosti již dosti zastaralá.

3.8. VZTAH RŮZNÝCH SOUHRNNÝCH UKAZATELŮ VERTIKÁLNÍ SOCIÁLNÍ DIFERENCIACE

Diferenciace společnosti dle souhrnného sociálního statusu má svůj význam i mimo problematiku statusové konzistence. Konstrukce tohoto typu jsou organicky začleněny do celkového sociálního kontextu. Především existuje výrazná vzájemná souvislost souhrnného sociálního statusu i jeho dvou faktorů s třídně sociální strukturou, vyjádřenou upraveným schématem EGP.

Tabulka 10. Vztah třídně sociálního postavení a souhrnného sociálního statusu 1999 v řádkových a sloupcových %

Třídně sociální Kategorie	Souhrnný sociální status*						Průměr*
	1	2	3	4	5	6	
POD	0,7	5,5	15,9	30,0	29,8	18,2	4,38
	0,4	0,9	2,5	7,8	12,7	13,8	
VO	0,0	0,0	5,6	18,4	38,9	37,0	5,07
	0,0	0,0	2,1	11,2	38,7	65,2	
SČ	2,1	9,9	42,4	32,5	9,8	3,4	3,49
	1,9	2,9	11,5	14,5	7,2	4,4	
SO	0,0	3,1	28,8	40,8	22,2	5,2	3,98
	0,0	2,2	19,5	45,5	40,5	16,6	
ÚŘ	7,3	32,8	45,5	14,1	0,3	0,0	2,67
	9,8	13,8	17,8	9,1	0,4	0,0	
KD	4,9	45,3	41,9	7,7	0,2	0,0	2,53
	11,5	33,8	29,0	8,8	0,3	0,0	
PNDZ	26,3	50,7	20,7	2,2	0,1	0,0	1,99
	76,4	46,4	17,6	3,1	0,2	0,0	

N = 2070 CN = 0,68 RS = 0,73

* 1 = nejnižší, 6 = nejvyšší

Ordinální korelace mezi touto operacionalizací sociálního postavení a třídní strukturou, jak jsme ji seřadili v roce 1999, dosáhla poměrně vysoké hodnoty 0,73. Z pořadí průměrných hodnot statusu na prvních čtyřech místech je však zřejmé, že ještě těsnější korelaci by vykazovalo třídní postavení, kdybychom je seřadili podle meritokratické logiky tak, že vyšší odborníci by se octli před podnikateli se zaměstnanci a střední odborníci před samostatně činnými. Současně se ukazuje, že kvalifikovaní dělníci dosahují v průměru vyššího statusu než řadoví úředníci. Hned v této souvislosti poznamenejme, že kulturní status je s třídním postavením asociován na úrovni hodnoty CN rovné 0,61 a zkorelován na úrovni RS = pouze 0,63, zatímco u vztahu mezi třídní postavením a materiálně mocenským statusem CN = 0,68 a RS = 0,71. Důležité však je, že i v tomto případě odborníci dosahují o něco vyššího materiálně mocenského

statusového zařazení než vlastníci, a kvalifikovaní dělníci o něco vyšší statusový průměr než úředníci. V případě tří nejnižší postavených skupin - úředníků, kvalifikovaných dělníků a dělníků bez vyučení - jsou vyjádřením jisté koncentrace těchto kategorií do jedné z materiálně mocenských statusových hodnot (v případě kvalifikovaných dělníků a úředníků je to druhá nejnižší hodnota 2, u dělníků bez vyučení nejnižší hodnota 1) a zasahují výrazněji ještě do dvou dalších hodnot. Materiálně mocenské postavení těchto tří nejnižších kategorií je tedy relativně homogenní. Čtyři vyšší kategorie samostatně činných se zaměstnanci i bez nich i odborníků jak vyšších, tak středních, se vyznačují větším rozptylem do čtyř statusových hodnot, a jsou tedy po materiálně mocenské stránce výrazně heterogennější. To vše nasvědčuje především tomu, že česká společnost v roce 1999 nebyla jednoznačně ani třídně diferencována, ani meritokraticky uspořádána. Oba principy vertikální diference se prosazují souběžně, s řadou překryvů i vzájemných diskrepancí zejména u podnikatelů a samostatně činných, také však u vysokých i středních odborníků. Sociální struktura je tedy spíše hybridně uspořádána než jednoznačně třídně diferencována nebo meritokraticky stratifikována, což prozatím odpovídá našim vstupním hypotézám.

Zajímavé zjištění vyplývá ze setřídění čtyř souhrnných ukazatelů vertikální diference s nejméně subjektivní charakteristikou životní úrovně podle finanční dostupnosti spotřebního zboží a služeb. Hodnota RS vypovídající o těsnosti vztahu této proměnné ke zmíněným vertikálám je nejnižší pro kulturní status (0,18), pro souhrnný status dosahuje úrovně 0,29, pro třídní postavení 0,30 a pro materiálně mocenský status 0,35. Zdá se, že toto pořadí současně odpovídá citlivosti uvedených ukazatelů vůči meritokratické stratifikaci na straně jedné a třídní diferenciaci na straně druhé.

4. SOCIÁLNÍ MOBILITA

4.1. INTRAGENERAČNÍ MOBILITA

Ještě důležitější charakteristikou vývoje sociální struktury než porovnání tzv. třídního postavení mezi roky 1988, 1993 a 1999 je mobilita týchž osob mezi rokem 1988 a 1999 a její porovnání s mobilitou zjištěnou mezi roky 1988 a 1993.

Z technických důvodů nelze mobilitu sledovat na multidimenzionálních stavech, ke kterým se pro rok 1988 nedá retrospektivně zjistit dostatečná datová báze. Proto jsou souhrnné statusové ukazatele vytvářeny z již pojednaných tzv. třídních charakteristik. Ty však jsou příliš podrobné a v zájmu statistické průkaznosti je nezbytné některé jejich kategorie sloučit tak, aby jednotlivé mobilitní dráhy byly dostatečně četné a jejich charakteristiky tak statisticky průkazné. Takto vytvořené kategorie mají spíše statusový než třídní charakter, poněvadž třídně vlastnické rozdíly při jejich rozlišování ustupují do pozadí.

Ještě než budou uvedeny takto kategorizované statusové ukazatele, je však nutné připomenout zdroje, z nichž vyrostly obě skupiny samostatně činných ekonomicky aktivních, které se v postsocialistických strukturách objevily zcela nově. Vzhledem k tomu, že sociální zdroje obou těchto skupin se strukturálně vzájemně příliš neliší (zatímco v roce 1993 mezi zaměstnavateli silně převládali bývalí nemanuálně pracující a mezi 'živnostníky' bývalí dělníci, v roce 1999 jsou rozdíly tohoto druhu nevelké), lze je s prospěchem pro míru statistické průkaznosti sečíst. Takže: po deseti letech transformace téměř 27 % samostatně činných v hlavním zaměstnání jsou lidé, kteří byli v roce 1988 hospodářsky neaktivní, většinou tedy mladší absolventi různých vzdělávacích zařízení. Ke 30 % přešlo k 'podnikání' z řad vyšších a středních odborníků a, v menší míře (5 %), i úředníků. Asi 39 % dnešních samostatně činných pochází z řad dělníků, a to významně častěji kvalifikovaných než polokvalifikovaných, nekvalifikovaných a zemědělců.

Mobilitní přístup se od komparace struktur liší mj. tím, že sleduje v obou rocích pouze osoby ekonomicky činné, ponechávaje stranou osoby nevykonávající žádnou pracovní, popř. výdělečnou činnost. Při zkoumání zdrojů rekrutace podnikatelů a samostatně činných se zjistilo, že z osob zachycených ve výzkumu v roce 1999 bylo v roce 1988 mnoho ekonomicky neaktivních, a to převážně v souvislosti s nízkým věkem. Nástup někdejších ekonomicky neaktivních do zaměstnání mířil z 59 % do nedělnických a ze 41 % do dělnických zaměstnání. 65 % přesunů osob pracujících v roce 1988 (na odpočinek, do domácnosti, mezi nezaměstnané) vycházelo z řad dělnických, 35 % z řad ostatních pracovníků. Dá se tedy říci, že přílivy nových výdělečně činných osob z řad ekonomicky neaktivních směřovaly ve své většině do nedělnických zaměstnání, zatímco odlivy vycházely z plných dvou třetin ze zaměstnání dělnických, a to v souvislosti se změnou struktury pracovních příležitostí ve prospěch odborných zaměstnanců, úředníků, a zejména samostatně činných a podnikatelů. Mezi dělníky, zvláště méně kvalifikovanými, odchody výrazně kvantitativně převažují nad příchody nových pracovníků. U ostatních kategorií je tomu naopak, a to zejména u středních odborných zaměstnanců a samostatně činných bez zaměstnanců. Tato bilance vtiskuje mobilitě ekonomicky aktivních v poslední dekádě 20. století modernizační charakter, i když, jak ukazuje souběžný nárůst nezaměstnanosti, do značné míry

vynucený deindustrializací spjatou se sníženou konkurenceschopností zejména větších průmyslových podniků.

Základem pro analýzu mobility mezi roky 1988 a 1999 bude tabulka zachycující pohyby pouze osob ekonomicky aktivních v obou těchto časových bodech, a to v členění na pět základních statusových kategorií.

Tabulka 11 Intragenerační sociální mobilita ekonomicky aktivní populace 1988 – 1999 v %*

Kategorie**		1999					Celkem
		VO	SO	RN	KD	PNDZ	
1988	VO	67,7	23,3	4,8	1,0	3,2	10,9
		45,7	8,9	4,6	0,6	1,3	
	SO	14,2	70,9	8,5	2,3	4,1	22,6
		19,9	56,1	16,8	2,9	3,6	
	ÚŘ	10,0	17,4	61,7	0,6	10,3	12,4
		7,7	7,6	66,8	0,4	4,9	
	KD	8,9	15,4	2,2	59,5	14,0	26,2
		14,5	14,2	5,1	86,8	14,0	
	PNDZ	7,0	13,4	2,7	5,9	70,9	27,9
		12,2	13,2	6,7	9,3	76,2	
	Celkem	16,1	28,5	11,4	17,9	26,1	100,0

N = 100,0 % = 2051 CN = 0,76 RS=0,64***

* U každé kategorie číslice v prvním řádku jsou řádková a v druhém sloupcová procenta.

** VO = vyšší odborníci s podnikateli - zaměstnavateli; SO = střední odborníci+mistři+samostatně činní bez zaměstnanců; ÚŘ = řadoví úředníci; KD = kvalifikovaní dělníci; PNDZ = polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci a zemědělci.

*** CN = koeficient kontingence, RS = Spearmanův koeficient pořadové, tj. ordinální korelace

Mezi osobami ekonomicky aktivními na počátku i v současné fázi transformace převládají ze dvou třetin lidé se stabilním statusem (66,4 %). To znamená, že míra tzv. hrubé mobility, tj. součet těch, kdo mezi oběma časovými body prošli změnou své statusové úrovně, ať už směrem nahoru, či dolů, dosáhla dosti vysoké úrovně 33,6 %. Z toho 21,7 % prošlo vzestupnou a 11,9 % sestupnou mobilitní drahou. Tzv. strukturální mobilita, způsobená vznikem nových pracovních příležitostí - především vznikem privátního sektoru a rozvojem sektoru služeb na jedné straně a úbytkem dělnických míst v průmyslu na straně druhé - dosáhla 22,2 %. Míra čisté mobility, nezávislá na strukturálních změnách, tedy fluktuace mezi místy v té statusové struktuře, jaká existovala v roce 1988, dosáhla 11,4 %. Vcelku vzato jde o dosti rozsáhlý pohyb, který je srovnatelný s extenzitou mobilitních změn v české společnosti v dekadě počínající rokem 1948. Z tohoto hlediska se česká společnost posledních deseti let jeví jako relativně otevřená, dávající lidem příležitost k seberealizaci na vyšší úrovni, současně však nutící i nikoli zanedbatelné počty lidí k pracovním sestupům (jejichž objem je

nutno posuzovat i v souvislosti s nárůstem nezaměstnanosti a s předčasnými odchody do starobního důchodu), způsobovaný mj. poklesem strukturální kapacity zejména velkých průmyslových podniků.

Kdybychom navíc vzali v úvahu všechny rozsáhlé pohyby odchodů z ekonomické aktivity i rovněž početné nástupy nových pracovníků, celkový dojem otevřenosti by se ještě zvýšil, přičemž mírně pozitivní bilance uvnitř skupiny aktivně činných v roce 1999 by se zhoršila vzrůstem nezaměstnanosti a urychleným odchodem velkého množství důchodců.

Poněkud odlišně musíme hodnotit mobilitu v české společnosti, porovnáme-li údaje z roku 1999 s údaji z roku 1993, tedy porovnáním mobility za celých deset let s mobilitou za prvních zhruba dva a půl roku transformace. Při jejich analýze - po provedené úpravě kategorizace EGP 1993 stejným způsobem jako v roce 1999, zjišťujeme, že stabilních bylo 79,7 %, mobilních 20,3 %. Vzestupná mobilita s 13,5 % převládala nad sestupnou, která dosahovala pouze 6,8 %. Strukturální mobilita činila 11,9 %, zatímco čistá 8,4 %. Celkově se tedy mobilita společnosti za jedenáct let (1988-1999) přirozeně zvýšila proti počáteční mobilitě za kratší dobu zhruba pěti let (1988-1993). Svědčí o tom i to, že ve vztahu sociálně ekonomického postavení na počátku a na konci mobilitního období koeficient kontingence CN v roce 1993 dosahoval plných 0,82 a koeficient pořadové korelace RS hodnoty 0,78, což dokládá větší stabilitu než obdobné hodnoty uvedené pod tabulkou s daty z roku 1999 (0,76, resp. 0,67). Avšak rychlý počáteční nárůst mobility se zřetelnou převahou mobility čisté nad strukturální a vzestupné nad sestupnou byl vystřídan pohybem povlovnějším, v němž mobilita strukturální rostla rychleji než čistá a sestupná než vzestupná. Toto zjištění odpovídá představě dvou období transformace: dynamičtějšího a méně dynamického i o něco méně příznivého z hlediska lidských osudů. Na této proměně mobilitní dynamiky se ovšem podílí i normální přechod od počátečních "revolučních" přeměn k postupnému vytváření a obvyklému fungování již vytvořených struktur.

Aby analýza mobility byla konkrétnější a adresnější, je nutno podat charakteristiku jak stability, tak mobilitních drah z hlediska alespoň tří základních statusových úrovní: horní (VO), střední (SO+ÚŘ) a dolní (KD+PNZD).

Tabulka 12 Stabilita a mobilita 1988-1999 dle statusových úrovní

Stabilní nahoře ve VO, tj. vyšší odborníci (1999 včetně podnikatelů)	7,4
Vzestup do skupiny VO vyšších odborníků a podnikatelů	8,7
Stabilita ve středu, tj. mezi SO a ÚŘ	27,6
Vzestup do středu	9,0
Sestup do středu nebo dolů	6,4
Stabilita dole, na nižší úrovni	40,9

V tomto pojetí stabilita výrazně převládá (dosahuje 75,9 %) hlavně proto, že se neberou v úvahu přesuny mezi SO a ÚŘ a mezi KD a PNZD, jež byly jako relevantní zakalkulovány v předchozí analýze souhrnné mobility. Toto zjednodušení však bylo nutné, abychom mohli přesněji identifikovat dostatečně velké skupiny osob.

Největší šance stability nahore měli vysokoškolsky vzdělaní pracovníci a hned po nich i část maturantů. Patří k nim dnes nadprůměrně mnoho lidí staršího středního věku a ze 70 % osoby mužského pohlaví. Zůstalo mezi nimi o něco více bývalých komunistů než v průměru populace. Při vzestupu na vyšší úroveň nejvýrazněji profitovali maturanti, lidé ve věku do 50 let a ze dvou třetin muži.

Stabilita na úrovni střední je ze 70 % doménou maturantů a přibližně ve stejném rozsahu osob od 40 let výše jakož i žen. Na střední úroveň se po vzestupné dráze častěji než jiní - v téměř 80 % případů - dostávali vyučení a lidé se středním odborným vzděláváním bez maturity. Ze 70 % to byli lidé mezi 30 až 50 lety a v tomtéž rozsahu muži.

V sociálních sestupech byla obě pohlaví vcelku vyrovnána. Tato dráha se stala údělem hlavně střední starší a starší generace. Ve větší míře než v průměru populace jsou v této skupině zastoupeni bývalí nebo i současní komunisté. Z logiky sestupné dráhy plyne, že se týkala osob se středním a vyšším vzděláním. Stabilně na úrovni manuálních zaměstnanců zůstali ze dvou třetin muži, osoby ve věku do padesáti let a v drtivé většině lidé vyučení, s nižším středním vzděláním a se vzděláním pouze základním.

Jak je zřejmé, vzdělanostní charakteristika osob na vzestupu je důležitá pro pochopení problematiky inkonzistence sociálního statusu, o níž jsme již pojednali. Právě sociální vzestupy a sestupy často vytvářejí statusové inkonzistence. Na sociálních vzestupech se nejvýrazněji podílejí lidé spíše mladší a mladší střední generace, maturanti a vyučení, popř. s nižším odborným vzděláním.

Analýza mobilitních drah je však důležitá i pro pochopení determinačního působení sociálních faktorů na postoje a chování lidí. Je základem pro pochopení hlubšího rozdělení společnosti v téměř všech důležitých druzích postojů. Je jasné, že více než 40 % osob, kteří zůstávají stabilní na úrovni manuálních zaměstnanců, popř. zemědělců plus nezaměstnaní a mnozí příslušníci jejich rodin i bez nikoli zcela zanedbatelného procenta sestoupivších vytvářejí sociální bázi nespokojenosti a relativně radikální kritiky transformace z levicových a levostředových pozic, zatímco stabilní na střední a vyšší úrovni a osoby, které na tyto úrovně vzestoupily, vytvářejí oporu protransformačních postojů pravicového a pravostředového zabarvení. Již z této elementární úvahy plyne, že klíčovou skupinou, která - pravda, pod vlivem působení elit, avšak nakonec přece jen hlavně podle své sociální zkušenosti - bude rozhodovat o budoucí orientaci společnosti, jsou lidé s inkonzistentním postavením uvnitř skupiny stabilních na středové úrovni a vzestoupivších na tuto úroveň, především pak střední odborní zaměstnanci a řadoví úředníci, neboť jejich postavení, podléhající konjunkturálním ekonomickým a sociálním výkyvům vytváří podmínky pro vznik různosměrných orientací. Druhou strategicky významnou skupinou jsou ovšem ty skupiny mezi "stabilními dole", na které již dolehla, nebo začíná doléhat ohrožení chudobou. I oni se vždy znovu rozhodují mezi radikalistickým populismem a protransformačním levicovým demokratiem.

4.2. NĚKTERÉ ASPEKTY MOBILITY INTERGENERAČNÍ

Dlouhodobější trendy otevírání, či uzavírání společnosti lze sledovat na datech, která se týkají mobility intergenerační. Jako obvykle použijeme jako základní charakteristiku sociálního postavení nejhodnější pro měření intergenerační mobility změny v nejvyšše dosaženém stupni vzdělání rodičů dotázaných a dotázaného. Stupně vzdělání zjednodušíme na čtyři nejdůležitější: základní, vyučení, popř. jiné střední odborné vzdělání bez maturity, středoškolské vzdělání s maturitou a vzdělání vysokoškolské. Celkový trend platný pro populaci rozčleníme pak podle věkových kohort, aby se ukázala základní tendence vývoje. Jako ukazatelů použijeme obecných charakteristik stability / mobility, jimiž jsme v textu ilustrovali mobilitu intragenerační.

Tabulka 13 Intergenerační mobilita podle nejvyššího stupně vzdělání rodičů a dotázaného v % – celý soubor 1999*

		Vzdělání dotázaného				Celkem
		Základní	Vyučen, SO	Maturita	Vysoká škola	
Vzdělání rodičů	Základní	25,8	52,5	18,3	3,4	
		48,4	21,6	8,9	5,3	17,6
	Vyučen, SO	9,0	56,3	30,1	4,6	
		42,3	57,9	36,4	19,1	44,2
	Maturita	2,7	27,9	53,2	16,2	
		7,8	17,4	39,2	38,5	26,8
	Vysoká škola	1,3	11,6	49,5	37,6	
	1,5	3,1	15,5	38,0	11,4	
	Celkem	9,4	42,9	36,4	11,3	100,0

N = 4475 CN = 0,47 RS = 0,48

* U každého stupně vzdělání rodičů první řádek znamená řádkové a druhý sloupcové procento.

Tabulka 14 Základní charakteristiky intergenerační mobility za celý soubor a jednotlivé věkové kohorty 1999 v %

	29 let a méně	30 - 39 let	40 - 49 let	50 - 59 let	60 let a více	Celý soubor
Stabilita	50,9	54,0	48,8	41,4	44,8	48,0
Hrubá mobilita	49,1	46,0	51,2	58,6	55,2	52,0
Vzestupná	22,3	28,0	32,3	45,4	44,7	32,7
Sestupná	26,8	18,0	18,9	13,2	10,5	19,3
<i>Vzestupná / Sestupná</i>	<i>0,83</i>	<i>1,56</i>	<i>1,79</i>	<i>3,43</i>	<i>4,26</i>	<i>1,69</i>
Strukturální	17,3	16,4	16,2	39,3	43,7	19,2
Čistá	31,8	29,6	35,0	19,3	11,5	32,8
<i>Strukturální / Čistá</i>	<i>0,54</i>	<i>0,55</i>	<i>0,63</i>	<i>2,04</i>	<i>3,80</i>	<i>0,59</i>

Mobilitní tabulka za celý soubor i základní charakteristiky jsou dobrou ilustrací toho, co nazýváme vzdělanostní expanzí po druhé světové válce. Zatímco v nejstarší věkové

kohortě, která mohla vrcholu svého vzdělání dosáhnout v letech 1955-1965, je 7,8 % osob s vysokoškolským a 21,1 % s maturitním vzděláním, v nejmladší číní obdobné podíly 15,3 a 48,9 %. V generaci rodičů dnešních šedesátníků a starších dosahovaly analogické podíly pouhých 2,8 % a 9,8 %, u rodičů mladých pod 30 let již 22,6 % a 40,0 %. V kapitole 7. níže konstatujeme, že uvedená expanze je jevem modernizačním, že však zůstala ještě významně pozadu za nejvyspělejšími zeměmi co do podílu vysokoškoláků a maturantů v populaci.

Je zjevné, že po maximální mezigenerační mobilitě, která vrcholí zhruba v letech 1955-1975, narůstá později až do současnosti spíše vzdělanostní stabilita a že se víceméně snižuje podíl vzestupné mobility k mobilitě sestupné. Rovněž tak klesá podíl mobility strukturální, způsobené zejména školskými reformami, vůči čisté mobilitě, na kterou působí zejména subjektivní přání rodičů buď dopřát svým dětem vzdělanostní a tím i sociální vzestup, nebo jejich tolerování vzdělanostních poklesů. Vcelku vzato analýza mobility vypovídá o tom, že doposud se tato společnost od poloviny sedmdesátých let při trvajícím růstu vzdělanostního průměru v přístupu ke vzdělání sociálně spíše mírně uzavírá. Chceme-li zjistit, které stupně vzdělání jsou více či méně uzavřené, a jak se tento jev historicky vyvíjel, musíme porovnat příslušné údaje opět za celek populace i podle věkových kohort. Činí tak tabulka 15, která všeobecnou tendenci potvrzuje a konkretizuje.

Tabulka 15 Procentuální podíl osob se vzděláním shodným s rodiči podle hlavních stupňů

	Vyučení	Maturita	Vysoká škola
29 let a méně	56,3	47,7	52,5
30 - 39 let	67,6	46,8	35,6
40 - 49 let	60,6	34,1	36,0
50 - 59 let	53,7	26,3	20,8
60 let a více	49,0	20,3	16,2
Celek populace	57,9	39,2	38,0

Uzavírání kategorie vyučených dělníků probíhalo zřejmě až do osmdesátých let - teprve v poslední dekádě došlo k poklesu "dědičného" obsazování dělnických povolání, a to v podmínkách radikálního poklesu jeho zastoupení v nejmladší generaci dospělých. Postupné relativní uzavírání maturitního vzdělání, původně dostupného i pro studenty pocházející z jiných vzdělanostních podmínek v rodině, hlavně z rodin kvalifikovaných dělníků, dosáhlo svého vrcholu ve dvou posledních dekádách. Velmi příkrý vzestup prodělalo uzavírání vysokoškolského stupně vzdělání, v minulosti přece jen ve svém kvantitativním rozmachu snadněji dostupného pro studenty nejen z rodin rodičů s maturitou, nýbrž i z rodin vyučených dělníků, a to s nejnápadnějším skokem právě v období svého maximálního kvantitativního vzestupu v letech devadesátých.

Obdobný jev byl předmětem analýzy jistého aspektu mezigenerační mobility ve vzdělání. L. Čerych, J. Koucký a P. Matějů prokázali na základě empirických dat, že jinak pozitivní tendence k zvyšování podílu i významu vysokoškolského vzdělání a přípravy k vysokoškolskému vzdělání nabyly u nás postupně v letech sedmdesátých,

osmdesátých a zejména devadesátých deformované podoby. (Domníváme se, že se na tom podílela snaha vysokoškolsky i středoškolsky vzdělaných rodičů prosadit stůj co stůj své potomky do studia vysokých škol - v posledních letech i prostřednictvím chvatně zřizovaných víceletých gymnázií a všemi jinými dostupnými cestami. Tomuto náporu nečelili včas ani rodiče s nižším vzděláním, ani stát a školská správa, ba ani kvalifikovaná pedagogická veřejnost.) Výsledkem je fakt, konstatovaný výše uvedenými výzkumníky, že totiž Česká republika patří v současnosti mezi kulturně srovnatelnými zeměmi k těm, kde existuje největší nerovnost v přístupu k vysokoškolskému vzdělání. [Večerník, Matějů 1998: 58-68] Další podrobnější rozbor této problematiky jistě ukáže, do jaké míry se na tom podílí fakt, že ve statistikách západních zemí se do vysokoškolského vzdělání zahrnují již dávno i složky tzv. terciálního submagisterského vzdělání, především pak vzdělání bakalářské. V každém případě stále ještě nízký podíl vysokoškolského studia na bakalářském stupni mezi studenty i absolventy vysokých škol patří rovněž mezi ukazatele zaostávání českého systému vzdělávání. Srovnej též nově vycházející práci autora tohoto textu, který se v právě vydávaném díle vyjadřuje k téže problematice i z hlediska analýzy školského systému. [Mlčoch, Machonin a Sojka 2000: 188-201] Tamtéž pojednává i o nezbytnosti překonání uzavřenosti a podstatného rozšíření studia maturitního, popř. jemu naroveň postaveného.

5. VLIVY DEMOGRAFICKÉ, SOCIÁLNĚ GEOGRAFICKÉ A ODVĚTVOVÉ

V souladu s již mnohokrát doloženými fakty došlo v letech transformace u ekonomicky aktivního obyvatelstva k jistému posunu směrem k vyrovnání šancí pro získání vyššího sociálního postavení, a tím i příjmů mužů a žen. Bližší pohled však ukáže, že tento posun má daleko k vyrovnání úplnému. Ženy tvoří cca 30 % zaměstnavatelů i vyšších odborníků, 37 % samostatně činných, 53 % středních odborníků, čtyři pětiny řadových úředníků, 17 % kvalifikovaných dělníků a polovinu manuálních pracovníků s nízkou kvalifikací. To se ovšem promítá i do odlišného zařazení obou sociodemografických skupin do statusového žebříčku: muži jsou na něm zřetelně výše. O nerovnost šancí v mobilních drahách opět ve prospěch mužů jsme již pojednali. Muži dominovali ve stabilitě nahoře a v obou vzestupných pohybech, také však převládají mezi stabilními "dole". Ženy převládaly jedině ve stabilitě na střední úrovni, především v nemanuálních zaměstnáních.

Věkové šance dosažení toho či onoho třídního postavení či statusu jsou vyrovnanější. Přesto, jak již bylo doloženo, vyšší příležitost udržet se nahoře mezi vyššími odborníky měly osoby dnes starší 50 let, vzestupu nahoru (nejčastěji jako podnikatelé) lidé mezi 30 až 50 lety věku a sestupu lidé starší 60 let. Stabilní dole zůstávali hlavně lidé ve věku do 50 let.

Z regionálních diferenciací zjišťovaných již podle nových krajů, které začnou teprve fungovat, lze vyvodit, že - pokud jde o strukturu ekonomicky aktivních - kromě pražské anomálie (nadbytek zaměstnavatelů, vyšších odborníků a řadových úřednic, což vše jsou znaky statusově vysoce postaveného regionu), jsou rozdíly v třídním složení jednotlivých krajů nevelké, snad s výjimkou o něco dělničtějších, popř. zemědělstějších krajů Středočeského, Ostravského a Zlínského, jakož i Pardubického s vyšším zastoupením středního odborného a úřednického personálu. Vcelku nové kraje působí dojmem sociálně navzájem dosti vyrovnaných jednotek, což ovšem, jak je známo, zakrývá i poměrně hluboké oblastní, popř. okresní difference uvnitř krajských teritorií, zejména na severu a západě Čech a severu, východě a jihu Moravy. Pokud jde o velikost obce bydliště, je od všech ostatních obcí zjevně odlišná Praha, v níž se koncentrují všechny vyšší a střední kategorie třídně sociálního postavení. Středové skupiny jsou výrazněji zastoupeny ve městech nad 100 tisíc. Níže postavené sociální kategorie jsou nadprůměrně reprezentovány v menších městečkách a vesnicích, zvláště těch do 500 obyvatel.

Odvětvovou diferenciací třídního postavení, sociálního statusu a z toho plynoucí příjmové rozdíly rozhodně není radno co do jejich váhy v práci a životě lidí podceňovat. Svědčí o tom vysoký kontingenční koeficient 0,6 pro vztah odvětvové a třídní struktury.

Diferenciace podle pohlaví a podle odvětví jsou tedy silně determinujícími a navzájem spjatými faktory ovlivňujícími třídní a statusovou diferenciaci. Ze sociálně geografických faktorů bude patrně silnější determinantou diferenciaci podle velikosti a typu bydliště než problematika regionální jako celek. Ovšem, vezmeme-li v úvahu i problematiku nezaměstnanosti a životní úrovně, budou i regionální rozdíly důležité, zvláště pak na úrovni okresů a jejich regionální typologie.

6. PŮSOBENÍ ZMĚN V SOCIÁLNÍ STRUKTUŘE NA POSTOJE A CHOVÁNÍ OBYVATELSTVA

Zajímavé údaje přinesl říjnový výzkum IVVM ČSÚ z roku 1999 v těch otázkách, které byly zkoumány paralelně za účelem srovnání i v Polsku a Maďarsku. Jejich jádrem bylo srovnání současné situace se situací před deseti lety, popř. míra spokojenosti či nespokojenosti s uskutečněnými společenskými změnami. 77 % obyvatel Polska je přesvědčeno, že změna společenského systému, uskutečněná v těchto letech, stála za to. V Maďarsku je téhož přesvědčení pouze menšina 46 %. V České republice má obdobný pozitivní postoj slabá většina 55 %. Postavení mezi Polskem a Maďarskem zaujímá české obyvatelstvo i v řadě hodnocení konkrétnějších výsledků transformace, čímž se současná situace liší od stavu v první polovině devadesátých let, kdy česká hodnocení byla příznivější a očekávání optimističtější než v kterékoli jiné postsocialistické zemi. Česká veřejnost pozitivně hodnotí zejména možnost otevřeně říkat své názory, možnost cestovat a tzv. osobní pohodu; neutrálně možnost ovlivňovat politický život, materiální životní úroveň, prožívání volného času a proměny vlastního života celkově (v poslední položce je mínění i polského, zejména však maďarského obyvatelstva méně příznivé); záporně možnost pracovního uplatnění, velmi záporně pocit bezpečí a sociální jistoty.

Důležité je, že k českým hodnocením máme přispěním IVVM k dispozici některé sociální identifikace. Na základní otázku, zda změna systému stála za to, mají sklon odpovídat pozitivně lidé mladí a mladšího středního věku, maturanti a absolventi vysokých škol, nemanuální zaměstnanci, podnikatelé, vyšší a střední odborníci a lidé deklarující vyšší úroveň rodin, voliči ODS a US; negativní odpovědi přicházejí významně častěji než od jiných od lidí starších, se základním vzděláním nebo vyučených, důchodců a nezaměstnaných, manuálně pracujících, členů rodin s horší životní úrovní a voličů KSČM. Voliči ČSSD častěji než voliči kterékoli jiné strany uvádějí odpověď "spíše ano", tedy jakousi rezervovanou podporu transformačnímu procesu.

Obdobnou strukturu vykazuje i sociální zázemí hodnocení sociálních jistot. Tato okolnost mluví ve prospěch hypotézy, že skeptický postoj velké části české veřejnosti k výsledkům společenské transformace má významně působící sociální kořeny. Je především reakcí na probíhající sociální diferenciaci v podmínkách zhoršování ekonomických podmínek země v letech 1996-1998 a jejich pokračujících dopadů v roce 1999.

Otázky týkající se celkové spokojenosti se společenským vývojem však nejsou přesným zrcadlem vlivu sociální struktury na postoje a hodnocení obyvatelstva, a to proto, že důvody spokojenosti mohou být, co do skrytého sociálního obsahu, velmi různé: své důvody k nespokojenosti za patové sociálně politické situace mohou mít stejným dílem jak přívrženci radikální transformace ve prospěch vyšších tříd, tak kvalifikované střední vrstvy, protože se v dostatečné míře neprosadil meritokratický stratifikační princip a posléze i nižší sociální uskupení, protože jsou již ohroženy chudobou, nebo proto, že se obávají ještě většího narušení zděděného rovnostářství. Proto jsou vztahy statusové struktury k většině tzv. satisfakčních otázek týkajících se vývoje společnosti jako celku v našem výzkumu z podzimu 1999 sice statisticky

signifikantní a vypovídají v tom duchu, o jakém informuje výše zmíněný výzkum, avšak na nižší úrovni pořadových korelací, zpravidla kolem 0,2. Čím více však se blížíme v otázkách k osobní a rodinné problematice, tím silnější vliv sociálního zázemí je zřejmý.

Viděli jsme již, do jaké míry je zkorelován vztah hodnocení spotřební úrovně s třídní strukturou. Podobný obraz dostáváme při analýze i dalších odpovědí na otázky týkající se hodnocení životní úrovně a životních osudů. Následující tabulka podává přehled těsnosti vztahů, o nichž je řeč.

Tabulka 16 Přehled koeficientů CN a RS pro vztah souhrnných statusových charakteristik a postojů

Nezávisle proměnná	Životní úroveň		Bohatství/chudoba		Osobní život	
	1988-1999		domácnosti		1988-1999	
	CN	RS	CN	RS	CN	RS
Třídně sociální postavení	0,33	0,33	0,33	0,28	0,37	0,28
Souhrnný status	0,31	0,32	0,30	0,27	0,32	0,33
Konzistence/ inkonzistence	0,22	0,18	0,19	0,17	0,21	0,18
Mobilitní dráhy	0,34	0,32	0,33	0,29	0,38	0,34

Je nepochybné, že individuálně prožitá sociální zkušenost ovlivňuje - i když z různých sociálních hledisek - pozitivní, neutrální či negativní hodnocení minulého vývoje i současnosti. Tři souhrnné statusové ukazatele si mohou činit nárok na poměrně hluboké osvětlení mechanismu determinací závažných postojů k otázkám životních zkušenosti jednotlivce i jeho nejbližšího zázemí: třídně sociální postavení, souhrnný status a - z dynamického hlediska - mobilitní dráhy.

Sociální zkušenost se pak promítá do politického chování, mj. ve formě důvěry v ty či ony politické subjekty, popř. ve formě simulovaných volebních preferencí. Ještě nedávno, těsně po volbách do Poslanecké sněmovny Parlamentu 1998, nabylo podoby výrazné polarizace politické scény mezi početné přívržence sociální demokracie na levé střední pozici a přívržence ODS na analogické pozici vpravo, přičemž obě tyto strany kromě 'svého' sociálního zázemí získaly i podporu části středních vrstev. V současnosti je tomu jinak: přes relativně úspěšné řešení problémů spjatých se vstupem do Evropské unie a dílčí ekonomická zlepšení se menšinová sociálně demokratická vláda dopustila i určitých chyb, zejména při vysvětlování své politiky obyvatelstvu a octla se v situaci, kdy jsou jí často připisovány ekonomické dopady dlouholetého vládnutí pravice. Hromadné sdělovací prostředky a dílčí společenské iniciativy zahájily ostrý útok proti dohodě o vzájemné toleranci obou velkých stran a její následné konkretizaci a získaly tím pro tzv. nesmluvní opozici jistou sociální oporu na jejich úkor, zejména pak na úkor ČSSD. Náš výzkum v září až říjnu 1999 rovněž monitoroval situaci poklesu důvěry a preferencí pro ČSSD, jejíž zmenšená opora se tentokrát jeví jako nepřiliš sociálně vyhraněná, rozpačitá. ODS je vyhraněně i nadále podporována svými věrnými voliči jako reprezentantka spíše vyšších a části středních vrstev, následována v boji o tytéž skupiny, popř. o jejich potenciální mladší nástupce Unií svobody. Rovněž lidovci si zachovávají svou tradiční oporu nejspíše v dolním středu sociální hierarchie. Zdánlivé

sociální vakuum vytvořené poklesem důvěry v sociální demokracii však ihned vyplnili se svou populistickou politikou komunisté, kteří se - navzdory zapomínané vzdálenější minulosti - stali v této chvíli jedním ze dvou kvantitativně největších sociálně politických protipólů české pravice.

Tyto posuny se neodehrávají mimo sociální strukturaci a mobilitní pohyby v české společnosti. Lze to doložit zjištěním, že v předchozí tabulce uvedené nezávisle proměnné jsou současně výraznými determinantami politických preferencí z podzimu 1999, které se deset let po 'sametové revoluci' opět začaly svou intenzitou přibližovat hodnotám známým z analýzy politických postojů z období velké diferenciaci v letech 1996-1998.

Statusová konzistence/inkonzistence, která nevyjadřuje ani tak stávající souhrnnou sociální hierarchii, jako její vnitřní strukturu z hlediska postavení jednotlivce na různých dimenzích sociálního statusu a v důsledku toho určitou teoreticky předpokládanou konstelaci sociálních motivací chování, je s politickými preferencemi asociována na hladině $CN = 0,42$, mobilitní dráhy na hladině $0,40$, třídně sociální postavení $0,37$ a souhrnný status $0,33$. Je to současně ukázkou, že různé statusové charakteristiky ovlivňují postoje a chování každá svým specifickým způsobem.

Bez ohledu na to či ono politické hodnocení nové (a patrně pouze přechodné) politické polarizace lze tedy i tento vývoj pokládat za další doklad velké váhy a nezníčitelnosti významu sociální strukturace společnosti jako jednoho z faktorů výrazně spoludeterminujícího politické chování obyvatelstva.

7. VLIV ZMĚN V SOCIÁLNÍ STRUKTUŘE NA MODERNIZACI ČESKÉ SPOLEČNOSTI

V této části studie využíváme vybraných statistických údajů shromážděných při práci na knižním vydání jiné práce autora tohoto textu "Teorie modernizace a česká zkušenost" [Mlčoch, Machonin a Sojka 2000]. Datovou bázi této knihy místy doplňujeme o nová zjištění. Základním teoretickým východiskem našeho přístupu k modernizaci je představa, že samotný proces institucionálních a sociálních přeměn, který se uskutečnil v návaznosti na demokratickou revoluci let 1989-1990 a na liberalizační ekonomická opatření jí nastoleného systému, jak byl z jistého hlediska sociologicky popsán v kapitolách 2.-5. výše, nevyčerpává veškerou složitost procesů společenských přeměn, jež se v naší zemi, stejně jako v ostatních postkomunistických státech, odehrávají. Vedle proměn v oblasti duchovní kultury a sociální psychiky, jejichž postojovými aspekty jsme se stručně zabývali v kapitole 6., je nutno vzít v úvahu i celý souhrn kulturně civilizačních procesů zahrnující všechny sféry života společnosti. Zabudujeme-li do tohoto souhrnu jako jeho základní charakteristiky i přeměny týkající se kvality života a lidské důstojnosti populace jako celku, lze rozlišit kulturně civilizační změny (popř., přijmeme-li kulturně antropologické pojetí kultury, široce pojaté změny kulturní) modernizační a demodernizační, jakož i procesy kulturně civilizační stagnace a položit si otázku, do jaké míry již uskutečněné, popř. probíhající institucionální a sociální změny, tj. tendence vývoje sociální struktury, stimulují nebo inhibují komplexně pojatou modernizaci společnosti, popř. jsou vůči ní neutrální. Reálný pohyb modernizace života společnosti se pak stává důležitým, ne-li nejdůležitějším, kritériem úspěšnosti či neúspěšnosti uskutečňovaných strategií transformace a pomyslně, ve sféře futurologických úvah, i předpokládané míry úspěšnosti strategií navrhovaných. Nejde přitom o to, jak se ta či ona strategie sama pojmenovává, nýbrž o to, které reálné kroky institucionálních a za nimi následujících sociálních přeměn vedly nebo mohou vést k pozitivním změnám, popř. alespoň k dočasnému udržování dosažené úrovně modernizace s možným zlepšením následujícím, a které naopak vyvolaly nebo jsou schopny vyvolat procesy demodernizační nebo trvale stagnační. Takovéto postavení otázky současně plně odpovídá představě urychlené komplexní přípravy České republiky na vstup do Evropské unie. Připojení převážně statistických dat o modernizaci a jejich hodnocení k předchozímu textu, který se koncentroval na problémy vertikální sociální diferenciaci a mobility a jejich sociálně institucionální koreláty, není tedy, jak by se mohlo na první pohled zdát, neorganickým přeskokem do nesouvisející oblasti. Naopak, jedině tento typ dat umožní seriózně zhodnotit dosavadní průběh sociálních a institucionálních přeměn a otevřít cestu k obecnějším závěrům týkajícím se hodnocení uplynulé dekády historického vývoje České republiky, vývojových problémů i příležitostí, které vytvořila.

Vzhledem k širokému pojetí modernizace, z něhož tato studie vychází, je možné téma vlivu pohybu institucionálních a sociostrukturních změn na komplexní vývoj kulturně civilizační pojednat na základě poměrně velkého počtu kritérií. V této kratší studii jsem nucen se soustředit na uvedení fakticity pouze u některých z nich a dovolím si pro širší interpretaci použít závěrů, které jsem udělal na základě širšího souboru údajů ve výše citované studii. [Mlčoch, Machonin a Sojka 2000] Na svou studii odkazují

rovněž jako na hlavní zdroj faktografických informací - v její bibliografii jsou uvedeny podrobně všechny prameny, z nichž jsem je čerpal.

Jedním z významných procesů signalizujících dosažení té či oné úrovně modernizace je *vývoj odvětvově sektorové struktury národního hospodářství z hlediska počtu pracujících osob*. Statistika nám umožňuje podat tuto přehlednou tabulku 17.

Tabulka 17 Průměrný počet osob pracujících v civilní sféře národního hospodářství podle odvětvových sektorů v %

Sektor	1990	1998
Primární (zemědělství a dobývání surovin)	15,3	7,0
Sekundární (průmysl a stavebnictví)	41,9	39,4
Terciární (služby)	42,8	53,6

SRČR '99: 276.

Pro mezinárodní srovnání je možno předložit ještě tabulku 18 v poněkud odlišné skladbě skupin odvětví.

Tabulka 18 Zaměstnanost v roce 1998 podle skupin odvětví v % - komparace s jinými postsocialistickými zeměmi

	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Slovinsko
Zemědělství	5,4	7,5	25,7	7,8	6,7
Průmysl	32,8	28,0	23,4	28,2	34,5
Stavebnictví	8,2	6,2	5,8	7,4	7,1
Obchod apod.	15,6	16,1	14,9	17,7	15,7
Doprava+spoje	6,9	8,2	5,6	7,5	6,0
Ostatní	31,1	34,0	24,6	31,4	30,0

[Countries 1999: 138-144]

První tabulka ukazuje další modernizační pohyb v českých zemích pokračující v tendenci zahájené zejména v první polovině osmdesátých let. Pokračování deagrarizace v devadesátých letech bylo spjato dílem s destrukcí řady zemědělských podniků neschopných čelit moderní zahraniční konkurenci, dílem s radikální restrikcí státní podpory zemědělství, která poklesla pod míru obvyklou v zemích Evropské unie. Rovněž tak se radikálně snížil podíl osob pracujících v dobývání nerostných surovin. První složka tohoto procesu zasluhuje bedlivého znovuuvážení především pro své negativní důsledky pro utváření venkovských sídel, způsobu života i krajiny, obě pak se již staly zdrojem růstu sociálního napětí v souvislosti s růstem nezaměstnanosti a snižováním životní úrovně. Může se zdát, že souběžný proces deindustrializace je relativně pomalý: součet podílu osob působících v primárním a sekundárním sektoru celkem je stále o více než deset bodů vyšší než v průměru EU ve stejném období, zatímco podíl pracujících ve službách je zhruba na úrovni stavu typického pro vyspělé země v letech sedmdesátých, kde se v současnosti blíží 70 %. Avšak opět: proces

deindustrializace je spíše než restrukturalizací, racionalizací a zvyšováním produktivity práce v průmyslových podnicích způsoben ekonomickými dopady svérázné české formy náhlé privatizace a liberalizace v podmínkách nedostatku investičního kapitálu, jakož i zhroutení východních trhů. Na druhé straně, proces nárůstu pracovníků sféry služeb obecně přijímaný jako signál modernizačního pohybu, se neodehrál ve prospěch tzv. kvartérního sektoru, produkujícího vědění, vzdělání a inovace, popř. ve prospěch veřejných služeb zdravotních a sociálních, nýbrž jednak ve směru rozvíjejícím tradiční služby osobní a infrastrukturní, jednak a především ve prospěch služeb informačních, sdělovacích a finančních, jež samy o sobě jsou také signálem probíhající modernizace, nikoli však jediným a komplexní modernizací vyčerpávajícím, a ovšem také ve prospěch zaměstnanosti ve státní a komunální administrativě. (Vývoj odvětvové struktury zaměstnanosti za období mezi čtvrtým kvartálem 1998 a 1999 podle výběrových šetření však naznačuje jistou možnou změnu trendu ve prospěch odvětví závislých na státním rozpočtu. [Zaměstnanost 1999/4: 9])

Druhá tabulka ukazuje, že sektorová modernizace se ve všech srovnávaných zemích, kromě Polska, ke konci devadesátých let zhruba vyrovnala, při jistém náskoku Maďarska. V Polsku zůstaly největší ostrovy zaostalé malovýroby v zemědělství a obchodě, což na jedné straně vysvětluje stále existující zaostávání absolutní modernizační úrovně ve srovnání zejména se Slovinskem a Českem a uvnitř země vytváří značné sociální a politické potíže, na druhé straně však asi ukazuje na existenci lidských rezerv, jež by mohly vysvětlit relativně rychlejší ekonomický a modernizační pohyb v této zemi ve srovnání s Českem.

Deindustrializačními přeměnami byl silně ovlivněn převážně pozitivní trend základních *ukazatelů ekologických*, ve kterých ovšem stále zůstáváme dosti pozadu za vyspělým světem. Teprve v současnosti začíná ekologický vývoj dostávat nové stimuly z postupného prosazování rozvázné koncepce trvale udržitelného rozvoje ekonomiky, a tudíž ekologické prevence.

Změny v *demografickém chování* (odkládání sňatků a narození prvního dítěte, rychlé stárnutí populace, ba i počátky populačního poklesu) mají své kořeny dílem v napodobování životního stylu vyspělejších západních zemí, dílem naopak ve zhoršujících se sociálně ekonomických podmínkách nižších vrstev. Pozitivní změny týkající se *zdraví populace* se zračí především ve vzestupu klíčového ukazatele prodloužení průměrného věku, ojediněle mezi postsocialistickými zeměmi s výjimkou Slovinska. Ten vzrostl ze 68,1 let u mužů a 75,4 u žen na 71,1, resp. 78,1 v roce 1998 [CESTAT 1999/2: 11], nedosahuje však dosud zcela úrovně vyspělejších zemí. Příčinou zlepšení byly spíše poměrně vysoké standardy zdravotní péče (nikoli však odborně řízené prevence), i když v poslední době zřejmě dochází také k postupným změnám životního stylu zvláště v oblasti stravování - méně již v pohybových režimech a vůbec ne v poklesu kouření. Viz [Drbal 1997] I tato malá sonda do problému zdravotnictví ukazuje, jak důležité by bylo, kdyby spolu s úsilím o udržení standardů péče o pacienty bez pronikavého zdražování léčebných služeb ruku v ruce kráčelo rozvíjení vážného dialogu jak s lékaři, tak se středním zdravotnickým personálem na téma zlepšování prevence i léčebných aktivit a rozumná dohoda o úpravě jak platových poměrů, tak příspěvků zdravotních pojišťoven. I tady jde do značné míry o problém optimalizace sociálních struktur v daném odvětví společenských aktivit.

Jedním z ústředních předpokladů modernizace je samozřejmě klíčový ukazatel pohybu *hrubého domácího produktu*. Jeho historie je známá. Staticky vzato platí, že index HDP v paritě kupní síle v USD na hlavu v českých zemích je po Slovinsku stále ještě druhý nejvyšší mezi postsocialistickými zeměmi. K tomu nezbyvá než dodat to, že katastrofický tvar (jak se nazývá střídání vzestupů a poklesů) křivky tohoto ukazatele v posledních deseti letech v naší zemi je - abstrahujeme-li od významných mezinárodních faktorů - především důsledkem nepromyšlené soustavy zásahů do institucionální, zejména vlastnické, struktury ekonomiky a jejich slabého právního ošetření a hrubých chyb ve mzdové a příjmové politice umožnivších nadměrný růst nezasloužených příjmů v některých kategoriích ekonomicky aktivních a značný relativní pokles minimálně stimulačních platů a mezd u jiných, mnohdy i značně kvalifikovaných skupin zaměstnání. I když v tomto ohledu došlo již v průběhu roku 1999 k částečné nápravě, která byla jedním z faktorů obnoveného růstu HDP, je zjevné, že trvalejší dořešení stimulační funkce vlastnických a příjmových struktur je patrně vůbec nejdůležitějším kritickým bodem českého ekonomického, sociálního, a tím i kulturně civilizačního vývoje v dohledné budoucnosti.

Na tomtéž faktoru závisí i dosažení trvalejšího obratu k růstu jak produktivity práce, tak v závislosti na něm i reálných příjmů. Pohyb obou těchto ukazatelů je přímým výrazem modernizačního či demodernizačního vývoje společnosti, a tím i úspěšnosti či neúspěšnosti dosavadního průběhu transformace. Přibrzdění jejich vzestupu - který se v případě reálných příjmů dostavil po krutém poklesu v rocích 1990 a 1991 - a dokonce jejich dílčí poklesy po roce 1995 jasně demonstrovaly obtíže vládní ekonomicko-sociální politiky. Zejména pokles reálných příjmů v roce 1998 vedl i k značnému přibrzdění až poklesu životní úrovně, především však k ohrožení modernizace sortimentu spotřeby dosahovaného zatím zvláště až přílišným importem zboží, a to zejména u středních a nižších vrstev.

Tabulka 19 Index reálných mezd a platů v letech 1996-1999 ve srovnání s jinými postsocialistickými zeměmi v procentech úrovně předchozího roku

	Česko	Maďarsko	Polsko	Slovensko	Slovinsko
1996	108,8	95,0	105,9	104,9	107,1
1997	101,8	104,9	106,1	103,0	106,6
1998	98,7	103,6	103,8	102,7	101,6
1999	105,5	103,1	103,5	100,4	103,3

[CESTAT 1999/2: 13]

Přesto je průměrná životní úroveň českého obyvatelstva v naturálních ukazatelích stále ještě jedna z nejvyšších mezi evropskými postsocialistickými zeměmi.

Tabulka 20 Indikátory životní úrovně 1990 a 1997 - porovnání s jinými postsocialistickými zeměmi

	Česko		Maďarsko		Polsko		Slovensko		Slovinsko	
	90	97	90	97	90	97	90	97	90	97
Telefonní licence*	157	369	181	305	137	193	236	339	329	357
Televizní licence*	323	340	283	255	260	240	247	260	225	237
Automobily*	233	344	185	227	138	221	165	211	289	385
Maso+masné výrobky ^x	97	81	73	60	69	62	84	66	35	31(96)
Mléko+mlék. výrobky ^{xx}	256	195	170	136	241	194	-	-	-	-
Nemocniční lůžka*	131	117	102	82	70	64	119	114	59	57(96)
Počet lékařů*	35	39	37	44	26	28	38	31	22	24(96)
Počet studentů VŠ**	114	161	99	231	106	279	120	189	152	231(95)

Na 1000 obyvatel

** Na 10000 obyvatel

x V kg na hlavu

xx V l na hlavu

[Countries 1999: 263, 265, 268, 269]

Obnovení vzestupu obou analyzovaných ukazatelů - jak produktivity práce, tak reálných příjmů, při dodržení jejich rozumného vzájemného vztahu a přiměřeně stimulativní diferenciaci reálných příjmů se stává v současnosti klíčovým ukazatelem umožňujícím konstatování úspěšnosti či neúspěšnosti ekonomicko-sociální korekce nastartované současnou českou vládou z hlediska modernizace produkce a služeb na jedné straně a životní úrovně, resp. kvality života na straně druhé.

Zajímavý komparativní pohled na dopady institucionálních a sociálních změn na modernizaci v uplynulém čtvrtstoletí poskytuje tabulka pohybu indexu modernizace ve vybraných zemích, převzatá ze studie [Rijken 1999] (Indexy, syntetizované autorkou ze dvou mezinárodních pramenů, zahrnují zejména indikátory spotřeby energie, urbanizace, rozvoje hromadných sdělovacích prostředků, dopravy, strukturu zaměstnání, národní důchod a produkt.)

Tabulka 21 Historické změny hodnot modernizačního indexu (Čím vyšší hodnota, tím vyšší stupeň modernizace)

	1971-5	1976-80	1981-5	1986-90	1991-5
Česko	1,19	1,59	2,06	1,90	1,55
Maďarsko	0,73	1,01	1,17	1,32	1,32
Německo	2,73	3,00	2,99	3,22	3,36
Polsko	0,46	0,91	0,98	1,09	1,18
Rakousko	2,50	2,71	2,81	2,93	3,18
Slovensko	0,59	1,05	1,38	1,35	1,01
Slovinsko	-0,39	0,77	1,53	1,99	1,96

I když použitý index je možná poněkud citlivější na modernizaci industriálního než postindustriálního typu, ukazuje zřetelně, do jaké míry zůstávají postsocialistické země pozadu za úrovní vyspělých středoevropských zemí Německa a Rakouska a - s výjimkou Polska - do jaké míry byla už první fáze postkomunistické institucionální a sociální transformace, uskutečňovaná podle doporučení nejvýznamnějších světových finančních institucí (Washingtonský konsensus I), ale ovšem také v podmínkách rozpadu východních trhů, ve všech postsocialistických změnách z hlediska modernizace neproduktivní, přičemž největší zhoršení nastalo v důsledku uplatnění českého modelu v českých zemích i na Slovensku. Jistým ospravedlněním by byl vzestup v následujícím pětiletí, o jehož přítomnosti v českých zemích lze však podle známých ekonomických ukazatelů důvodně pochybovat.

Vezmeme-li v úvahu zde uvedená data, jakož i řadu dalších, zejména týkajících se rozvoje informatiky, výzkumu a vývoje, školství a vzdělanosti, detailně popsanych a analyzovaných ve studii [Mlčoch, Machonin a Sojka 2000], lze dopady institucionálních a na ně navazujících sociálních změn v České republice v posledních deseti letech shrnout asi takto:

Stupeň vývoje, na němž navzdory převážně spíše demodernizačním, popř. stagnačním vlivům mezinárodních i vnitřních podmínek v letech 1930-1989, byly české země ještě v roce 1989 jednou z nejvyspělejších postsocialistických zemí v Evropě. V mnoha ohledech si tuto pozici v absolutních průměrných charakteristikách zachovaly dodnes, i když rozchod se Slovenskem, uskutečněný politickou reprezentací bez souhlasu obyvatelstva, její postavení, význam v Evropě a vliv na evropské události nepochybně snížil a nepřímo přispěl i k obdobnému zhoršení pozice Slovenska. Po tvrdém úderu zasazeném kulturně civilizační úrovni české společnosti náhlou liberalizací a ztrátou východoevropských trhů se projeví v letech 1993-1995 přechodné známky postupného zlepšování situace. Byly však pouze dočasné. Již od roku 1996 byl počínající opětovný kulturně civilizační vzestup postupně nahrazován pokračující stagnací, ba i poklesem. Některé země, jež v roce 1989 za českými zeměmi zaostávaly, dosahovaly v posledních letech rychlejšího ekonomického a v důsledku toho i kulturně civilizačního pokroku.

Proměny České republiky v uplynulých deseti letech z hlediska očekávaného přechodu od extenzivně industrializované společnosti k postindustriální společnosti informační a založené na vědě jsou nejednoznačné. Zatímco nesporně pozitivně působí vymoženosti nastolení demokratického systému a rozšíření lidských a občanských práv, byť ne na příliš vysoké úrovni politické a morální kultury, jakož i pracné udržování sociálního smíru odpovídajícím systémem vyjednávání, velké potíže nastaly v oblasti institucionalizace a právního zabezpečení národního hospodářství, zejména ve formě absence dostatečné kultury kapitálového trhu a právní regulace vlastnické a podnikatelské sféry. Jisté průměrné zlepšení úrovně individuální a rodinné spotřeby a její obohacení importy i zaváděním nových výrobků a služeb se realizuje v silně sociálně diferencované podobě, omezující spotřebu velké části nižších i středních vrstev. Je zjevný pozitivní vývoj v oblasti vzdělání (ohrožený však rovněž narůstající sociální diferenciací ve prospěch dětí z rodin s vyšším vzděláním, a tudíž pronikavým omezováním rovnosti příležitostí) a komputelizace a informatizace. V obou oblastech byl však dosažen poněkud živelným způsobem, bez přiměřené regulace státem a

veřejnými institucemi, což se projevilo řadou obtíží na trhu pracovních sil i jistými obtížemi v dalším vývoji v druhé polovině devadesátých let. Jako nepříznivý lze hodnotit vývoj v oblasti vědy, výzkumu a vývoje (zejména v letech 1990-1993, kdy pod tlakem vlády a ekonomické restrikce došlo k rozsáhlé destrukci jejich institucionálního a personálního vybavení v Akademii věd a v podnikové sféře při stagnaci ve vysokém školství) a, mimo jiné i v souvislosti s tím, ke stagnaci až zhoršování technologické úrovně výroby a služeb a stagnaci produktivity práce.

Všude, kde bylo dosaženo skutečného pokroku k západoevropským standardům, lze zpravidla prokázat pozitivní vliv spolupráce se zahraničním kapitálem a institucemi pokročilých zemí. Avšak začlenění českého transformačního procesu do evropských a globálních světových modernizačních trendů je stále ještě pouze parciální.

Přes zřetelné úspěchy modernizačního procesu v méně náročných oblastech, kde vývoj probíhal bez výraznější regulace, neprokázaly nové politické a ekonomické instituce a sociální rozvrstvení, kterému dala jejich činnost impuls, během deseti let transformace dostatečnou schopnost motivovat a mobilizovat modernizační aktivity týkající se nejdůležitějších uzlů problémů, jejichž řešení je nezbytné na cestě k postindustriální modernitě.

8. VÝVOJOVÉ PROBLÉMY

Základním vývojovým problémem české společnosti v dnešní situaci, podobně jako tomu bylo v několika nečetných historických obdobích v minulosti, kdy mělo české obyvatelstvo možnost se v suverenním státě demokratickými volbami i jinými prostředky vyjadřovat k budoucím osudům vlastní země, je zvláštní situace sociálně politické rozpolcenosti. Její omezené civilizačně kulturní standardy - včetně stupně vývoje ekonomického a lidského potenciálu - ji dnes staví mezi středně vyspělé, tzv. polomoderní země, ve které různé sociální třídy a vrstvy si postupně uvědomují a stále vehementněji prosazují i své dílčí zájmy. Ty jsou tlumočeny různými politickými subjekty, jejichž sociální opory opět jednou tenduje k patové situaci. Česká republika právě dospěla, popř. teprve dospívá k sociálnímu vyvrcholení ekonomických obtíží, do nichž ji vedle řady objektivních okolností dovedla i nepřilíš úspěšná politika prvních dvou třetin transformační dekády. Na druhé straně se začínají projevat i první známky ekonomického oživení, spoluovlivňované pozitivními kroky menšinové vlády a zlepšené možnosti využít tlaku ekonomické globalizace k postupnému a zajisté nepřilíš snadnému zlepšení poměrů v republice vstupem do Evropské unie. Hlavním vývojovým problémem sociální struktury české společnosti v této situaci je, zda je v těchto podmínkách možno cestou sociálně politického konsensu (posilováním sociální soudržnosti) vytvořit a realizovat dynamickou rovnováhu sociálních sil ve prospěch společného národního zájmu modernizace české společnosti a jejího začlenění do vyspělé Evropy. Dalším klíčovým problémem na této cestě budou sociální komplikace, které tento proces začleňování do evropských struktur budou provázet, tedy opět možnost či nemožnost vytvořit dynamickou rovnováhu tendencí vývoje a zájmů české společnosti, mezinárodních struktur, do nichž vstupuje, i těch evropských struktur, které v dané chvíli opouští. V obou aspektech této problematiky, vnitřním i mezinárodním, záleží na tom, jak se podaří další politikou výkonných i zákonodárných orgánů České republiky a politických stran, jimiž jsou vytvářeny, ovlivňovat vývoj sociální struktury tak, aby získávala charakter a podobu přijatelné pro co nejširší sociální spektrum v zemi i pro co nejširší státně politické a za ním skryté sociální spektrum evropských států a při nejmenším i ostatních členských států NATO. V obou aspektech soudobé problematiky jde o stále tutéž základní otázku, kterou extrémní proudy na krajní levici i na krajně konzervativní pravici prohlašují, popř. de facto považují za neřešitelný problém 'kvadratury kruhu': zda vůbec a v jaké syntéze je možné spojit ekonomickou, politickou a názorovou svobodu a demokracii (lidí, národů a států) s principem sociální rovnosti všech v jejich lidské a národní důstojnosti i v jejich příležitostech k seberealizaci. Ne všichni politici, ekonomové a tvůrci veřejného mínění si velikost a obecnost tohoto problému uvědomují. Avšak jeho vyzdvižení co do významu před konkrétní problémy dílčích politik ekonomických, ekologických, mezinárodních, kulturních a především před problémy sociální politiky a vlastního mocenského jádra demokratické politiky jako takové, je problémem základního významu. Jde především o cílevědomé vytváření demokratického politického systému a principu dynamické mocensko-zájmové rovnováhy sociálně politických sil ve prospěch národa, Evropy a lidstva. Jedině takovéto postupné řešení sociální a politické 'kvadratury kruhu' skýtá - na rozdíl od jinak zdůvodněných a rozumných pouze kritických pohledů na vývoj globalizace, informatizace, modernizace, ekologie, potlačování lidských práv - místo pro

optimistický pohled do budoucnosti jako výslednice sil racionálně i méně racionálně vzniklých a uplatňovaných společenských strategií. Pokud bude takovýto princip přijat za základ dalších úvah o strategiích společenského vývoje, jsou ve srovnání s ním dílčí vývojové problémy spíše podmnožinami našeho centrálního problému než samostatnými množinami problémů.

9. VÝVOJOVÉ PŘÍLEŽITOSTI

Byl-li v závěru předcházející části studie správně formulován základní problém, pak je nutno formulaci vývojových příležitostí od něj odvodit. Z hlediska vnitrostátního jde o to, jak demokratickými postupy ovlivnit sociální hybrid, jehož existenci jsme - víceméně v souladu s hypotézami vyslovenými v kapitole 3. - v české společnosti empiricky opakovaně zjistili, tak, aby se postupně prosazovaly jeho pozitivní aspekty. Jde o to, jak silné sociální cítění českého obyvatelstva, které svého času podpořilo komunistický rovnostářský model, avšak přežilo jej, spojit s rovněž hluboce zakořeněným demokratickým a současně smyslem pro sociální spravedlnost a solidaritu. To dává možnost otevřít cestu k vyústění našeho ekonomického a sociálního vývoje co nejbližší k výkonově diferencovanému, avšak demokratickému a sociálně spravedlivému meritokratickému (zásluhovému) modelu společenského upořádání, jenž svou ekonomickou i kulturní produkcí umožní reálně zdokonalit i dosavadní systém sociální solidarity a zajistí tak současně překonání dosavadních ekonomických obtíží i postupné zvyšování kvality života nejen horních vrstev, ale i obyvatelstva jako celku. Pokud se takovýto nebo podobný model bude realizovat, nezáleží příliš na tom, bude-li nazýván demokraticko-kapitalistickým, postkapitalistickým, sociálně liberálním, nebo modelem třetí cesty.

Obdobně by bylo možno formulovat i pozitivní předpoklady, jimiž český národ se svými zkušenostmi s potlačováním jeho suverenity jakožto jednoho z tzv. malých národů, se svou tradicí spolupráce s jinými demokratickými státy při tvorbě vyváženého systému mezinárodních vztahů, se svým geopolitickým i kulturním postavením ve středu Evropy i se svou touhou po začlenění do moderní části Evropy, aniž by přitom zpřetrhal své tradiční svazky s východní a jihovýchodní Evropou, může přispět k demokratizaci a humanizaci procesů globalizace a evropské integrace i k postupnému překonávání propastí, jež minulý historický vývoj vytvořil mezi národy a státy. Jejich specifikace a cesty jejich využití jsou však, meritorně vzato, spíše součástí strategií mezinárodně politických než těch, které směřují k přeměnám sociální struktury. Nebudiž přitom zapomenuto ani šancí pro ovlivňování mezinárodní a evropské politiky, jež vyplývají z víceméně pozitivních zkušeností českého národa ze soužití se Slovenskem a s pomocí při jeho emancipaci, tím méně pak chyb, kterých se přitom obě strany dopustily.

K tomu, aby bylo zmíněných vývojových příležitostí možno využít, vytvořil poněkud zmatený český politický vývoj druhé poloviny devadesátých let jednu specifickou historickou příležitost. Jsme jednou z mála postsocialistických zemí, v níž za nastalé sociálně politické patové situace vznikla možnost vytvořit alespoň mezi dvěma nejvýznamnějšími demokratickými politickými stranami institucionální vztahy zabezpečující vzájemnou toleranci a spolupráci v prostoru průniku přetrvávajících odlišných sociálně politických programů. I když by bylo jistě užitečné tuto spolupráci, pokud to okolnosti dovolí, dále rozšiřovat, mohl by již tento typ dohody představovat krok směrem k vytvoření tzv. konsensuálně sjednocené politické elity, která svými umírněnými formami řešení problémů země vzájemným jednáním a dohodou různých politických proudů umožní relativní stabilitu společnosti a zabrání zbytečným otřesům, které jinak provázejí každou hlubší společenskou transformaci. Spojí-li se tento prvek se systémem sociálního vyjednávání za účasti vlády a s odpovídajícími

demokratickými vztahy vlády k ostatním politickým stranám a s rozvinutím otevřené politiky stálého dialogu s veřejností pomocí sdělovacích prostředků i mimo ně, může - v rozporu s míněním až příliš negativně zainteresovaných kritiků - vzniknout pozitivní základna pro tvorbu politiky nezbytné pro realizaci vývojových příležitostí vnitřního i mezinárodního sociálního a politického vývoje. Naopak, další posilování konfliktuálního momentu v politických vztazích by nutně vedlo i k posílení konfliktů sociálních s pravděpodobně velmi nepříznivými dopady na možnosti další modernizace a vstupu České republiky do Evropské unie.

ODKAZY NA LITERATURU A PRAMENY

- Bělohorský, V. 1999. "Impuls 99: dopis iniciátorům". *Právo - Salon* 19. 8.
- CESTAT 1999/2. *Statistical Bulletin*. Prague: ČSÚ.
- Countries 1999. *Countries in Transition 1999*. Vienna: Vienna Institute for International Economic Studies.
- Drbal, C. 1997. *Zdravotní stav populace ČR a jeho prognóza jako dominantní determinanta požadavků na systém péče o zdraví*. Praha: Studie NHÚ Josefa Hlávky.
- Hiršl 1998. "Rok 1997: Zlom v reálných příjmech zaměstnanců". *Pohledy* 2-3: 8-12.
- Pick, M. 1996. "Konec dějin nebo konec práce?" *Hospodářské noviny* 4. 6.
- Pick, M. 1999. "Zbytečné selhání transformace české ekonomiky". *Pohledy* 1: 1-7.
- Kabele, J. 1998a. "A General Interpretation of Transition in the Czech Republic (1989-1993)". *Czech Sociological Review* 7: 3-21.
- Kabele, J. 1998b. "Rámcová interpretace přerodu České republiky (1989-1993)". In *Filipov I*. Praha: Katedra sociologie UK-FSV: 6-32.
- Keller, J. *Naše cesta do prvohor. O povaze automobilové kultury*. Praha: SLON.
- Kosík, K. 1997. *Předpotopní úvahy*. Praha: Torst.
- Krejčí, J. a P. Machonin. 1996. *Czechoslovakia 1918-1992. A Laboratory for Social Change*. Houndmills, Basingstoke, London: Macmillan Press LTD.
- Machonin, P a M. Tuček 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: SLON.
- Machonin, P. 1997. *Sociální transformace a modernizace*. Praha: SLON.
- Machonin, P. a Tuček, M. 2000. Czech Republic. New Elites and Social Change. In J. Higley and G. Lengyel *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers, Inc.
- Adamski, W., J. Bunčák, P. Machonin a D. Martin 1999. *System Change and Modernization*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Matějů, P. a M. Kreidl 1999. "Vývoj statusové inkonzistence v ČR 1991-1999". *Sociologický časopis* 35: 269-292.

- Matějů, P. a K. Vlachová et al. 2000. *Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991-1998*. Praha: SLON.
- Mlčoch, L., 1999. "Jaký model pro český kapitalismus?" In M. Potůček (ed.) *Česká společnost na konci tisíciletí*. Praha: Karolinum : 19-26.
- Mlčoch, L., P. Machonin, M. Sojka 2000. *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989: alternativní pohled*. Praha: Karolinum. Připraveno k vydání.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno ... Některé důvody sametové revoluce*. Praha: SLON.
- Petrusek, M. 1999. "Zahajovací proslov". In M. Potůček (ed.) *Česká společnost na konci tisíciletí*. Praha: Karolinum : 12-14.
- Rijken, S. 1999. *Educational Expansion and Status Attainment. A cross-national and over-time comparison*. Utrecht: Utrecht University.
- Slomeczynski, K. M. 1994. "Class and Status in East European Perspective". In Alestalo, M. et al. (eds.) *The Transformation in Europe. Social Conditions and Consequences*. Warsaw: IFiS Publishers.
- SRČR'99. *Statistická ročenka České republiky '99*. Praha: Scientia.
- Večerník, J. 1999. "Střední vrstvy v české transformaci". *Sociologický časopis* 35: 33-51.
- Večerník, J. 1998. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha: Lidové noviny.
- Večerník, J. a P. Matějů 1998. *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha: Academia.
- Večerník, J. a P. Matějů 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989*. Prague: Academia.
- Zaměstnanost 1999/4. *Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice podle výsledků Výchřového šetření pracovních sil*. Praha: ČSÚ.
- Zpráva 1999. *Zpráva vlády o stavu české společnosti*. Praha: Úřad vlády ČR.

SHRNUTÍ

Studie je první základní informací o výsledcích výzkumu "Deset let transformace v České republice" vztahující se na ekonomicky aktivní populaci zahrnutou do tohoto reprezentativního sociologického šetření. Porovnává údaje o sociální stratifikaci z roku 1988, 1993 a z konce roku 1999 nejprve po jednotlivých charakteristikách vertikální sociální diferenciaci. Podobné srovnání nabízí i pokud jde o novou, českým podmínkám lépe odpovídající modifikaci třídní klasifikace EGP. Zde zjišťuje, že hlavní změnou je další početní růst podílu soukromých zaměstnavatelů a samostatně činných bez zaměstnanců a pokles počtu polokvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků a zemědělců.

Ve studii se znovu konstruuje pro konec roku 1999 pětidimenzionální sociální status s konstatováním, že se ve zkoumaném období dále prohloubila sociální diferenciaci a že statusová konzistence nevzrostla. Příčinou toho byly problémy, které přibrzdily ekonomický růst v druhé polovině devadesátých let a po dlouhá léta trvající zanedbávání platových problémů kvalifikovaných pracovníků sféry závislé na státním rozpočtu.

Intragenerační statusová mobilita se i nadále realizovala ve značném rozsahu při převaze mobility vzestupné, která však rostla pomaleji než sestupná. Pokud jde o mobilitu intergenerační, potvrzuje se pokračování vzdělanostního boomu s jistou tendencí k postupnému sociálnímu uzavírání přístupu k vysokoškolskému studiu.

Statistická data upozorňují na důsledky náhlého růstu nezaměstnanosti v posledních letech, především na to, že signalizují další prohlubování polárního vyhocení sociální diferenciaci a současně jsou také jednou z příčin neuspokojivého vývoje statusové konzistence. K analýze dat z výzkumu jsou připojena data o postupu modernizace z jiných zdrojů, kde se projevují značné problémy s vývojem výzkumu a vývoje i s nedostatečně rychlým růstem podílu osob s vysokoškolským a maturitním vzděláním i určité mezery ve vývoji kvality života. Dosavadní sociálně institucionální struktury, jak se vytvořily v průběhu zkoumané dekády, zřejmě dosud nestimulují modernizační pohyb v dostatečné míře.

Ke studii jsou připojeny i úvahy o vývojových problémech a příležitostech české společnosti, vztahující se zejména k podpoře modernizace ve směru informační společnosti založené na vědění, dosahující podstatných pokroků.

SUMMARY

The study provides the first basic information about the results of the representative sociological survey „Ten Years of Transformation in the Czech Republic“ related to the economically active population. It compares the social stratification data from 1988, 1993 and the end of 1999, beginning with the individual dimensions of vertical social differentiation. A similar comparison is also offered in relation to the new modification of class classification EGP, more corresponding to the Czech conditions. The study finds out that the dominant change concerns the further quantitative increase in the share of private employers and self-employed persons as well as decrease in the number of semi-skilled and unskilled workers and peasants.

The study frames again a five-dimension social status for the end of 1999, stating that the social differentiation deepened within the studied period and the status consistency did not increase. In the last years any more. This was caused by the problems that slowed down the economic growth in the second half of the 1990s as well as the low salaries of professionals working in the sphere dependent on the state budget.

The intrageneration status mobility continued to take place on a large scale, with the superiority of the upward motion, though increasing more slowly in comparison with the downward one. As to the intergeneration mobility, the ongoing educational expansion was corroborated, though a certain tendency towards a gradual social closedown of the access to the university education was found out.

The statistical data warn of the impacts of sudden increase in unemployment within the last years, first of all of the fact that they mark further deepening of the polar social differentiation and at the same time they are also one of the reasons of the unsatisfactory development of status consistency. The analysis of the survey data is completed by data from other sources depicting the process of modernization, where considerable problems can be observed in the field of research and development as well as insufficiently fast growth of the share of people with university education and school-leaving examinations (GCE), and certain gaps in the development of quality of life. The hitherto social institutional structures, as they developed during the analysed decade, are probably not able to stimulate the modernization progress to a sufficient extent.

The study is accomplished with reflections on development problems and opportunities of Czech society, related particularly to the support of modernization towards the information and knowledge based society.

ZUSAMMENFASUNG

Diese Studie ist die erste Grundinformation über die Ergebnisse der repräsentativen Untersuchung „Zehn Jahre Transformierung in der Tschechischen Republik“, die sich auf die wirtschaftlich aktive Bevölkerung bezieht. Sie vergleicht die Angaben über die soziale Stratifikation aus dem Jahre 1988, 1993 sowie vom Jahresende 1999 vorerst nach einzelnen Dimensionen der vertikalen sozialen Differenzierung. Einen analogen Vergleich bietet sie auch was die neue, den tschechischen Bedingungen besser entsprechende Modifizierung der EGP-Klassen-Klassifizierung betrifft. Hier stellt sie fest, dass der Hauptprozess ein weiteres Wachsen der Zahl des Anteils privater Arbeitgeber und selbstständig Tätiger ohne Angestellte sowie ein Senken der Zahl an halbqualifizierten sowie unqualifizierten Wörker und Landwirten ist.

In der Studie wird ein fünfdimensionaler sozialer Status erneut für das Jahresende 1999 konstruiert und man stellt fest, dass sich die soziale Differenzierung in der untersuchten Periode weiter vertiefte und dass die Statuskonsistenz in den letzten Jahren nicht anstieg. Der Grund dafür waren die Probleme, die das Wirtschaftswachsen in der zweiten Hälfte der neunziger Jahre bremsen, und auch die lange Jahre andauernde Vernachlässigung der Gehaltsprobleme qualifizierter Beschäftigter aus der am Staatshaushalt abhängigen Sphäre.

Die Intrageneration-Statusmobilität wurde weiter in einem wesentlichen Umfang realisiert, wobei die ansteigende Mobilität, die allerdings langsamer als die sinkende wuchs, überwog. Was die Intergeneration-Mobilität betrifft, bestätigt sich die Fortsetzung des Bildungs-Booms mit einer gewissen Tendenz zu einem allmählichen sozialen Abschließen des Zutrittes zum Hochschulstudium.

Die statistischen Daten machen auf die Folgen eines plötzlichen Anstieges der Arbeitslosigkeit in den letzten Jahren aufmerksam, vor allem darauf, dass diese ein weiteres Vertiefen der Polarzuspitzung der sozialen Differenzierung signalisieren und gleichzeitig auch einer der Gründe der nicht befriedigenden Entwicklung der Status-Konsistenz sind.. Der Datenanalyse dieser Untersuchung wurden Daten über den Vorgang der Modernisierung aus anderen Quellen beigelegt, wo wesentliche Probleme in der Entwicklung der Untersuchung und der Entwicklung, auch unzureichend schnelles Anwachsen des Anteils an Personen mit Hochschul- und Abiturbildung sowie auch bestimmte Lücken in der Entwicklung der Lebensqualität gezeigt werden. Die bisherigen sozial-institutionellen Strukturen, wie sie sich im Verlauf der untersuchten Dekade bildeten, stimulieren sichtlich bisher nicht im ausreichenden Ausmaße die Modernisierungsbewegung.

Der Studie sind auch Erwägungen über Entwicklungsprobleme sowie über Gelegenheiten der tschechischen Gesellschaft beigelegt, die sich besonders auf die Unterstützung der effektiven Modernisierung in Richtung Informationsgesellschaft, die auf Wissen gegründet ist, bezieht.

PUBLIKACE EDICE “SOCIOLOGICAL PAPERS“

Edice “Sociological Papers” je pokračováním edice “Working Papers”, která vychází od roku 1989. Doposud vyšlo 91 publikací.

- SP 00:1 M. Lux: The housing policy changes and housing expenditures in the Czech Republic; 64 p.
- SP 00:2 K. Müller, V. Štědranský: Transformace a modernizace společnosti na příkladech vybraných institucí. První část případových studií: střední průmyslový podnik, softwarová firma, banka, různá zdravotnická zařízení, vysokoškolský institut; 116 s.
- SP 00:3 D. Hamplová: Náboženství a nadpřirozeno ve společnosti (mezinárodní srovnání na základě jednoho empirického výzkumu); 64 s.
- SP 00:4 M. Kreidl: What makes inequalities legitimate? An international comparison; 54 p.
- SP 00:5 K. Vlachová: Stranická identifikace v České republice; 38 s.
- SP 00:6 P. Machonin, L. Gatnar, M. Tuček: Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988-1999; 66 s.

PUBLIKACE EDICE “WORKING PAPERS“

- WP 97:1 D. Hanšpach: Political, Organizational and Policy Transformation at the Municipal Level: The Case of Liberec; 46 p.
- WP 97:2 M. Jeřábek, J. Ježek, E. Šindelářová: Průmyslové podniky se zahraničním kapitálem v česko-německém pohraničí; 56 s.
- WP 97:3 Z. Vajdová: Politická kultura lokálních politických elit: srovnání českého a východoněmeckého města; 44 s.
- WP 97:4 J. S. Earle, S. G. Gehlbach, Z. Saková, J. Večerník: Mass Privatization, Distributive Politics, and Popular Support for Reform in the Czech Republic; 75 p.
- WP 97:5M. Hájek: Vývoj vybraných oborů vzdělání z hlediska genderu; 60 s.
- WP 97:6N. Kozera: Czech Women in the Labor Market Work and Family in a Transition Economy; 49 p.
- WP 97:7M. Illner: The territorial dimension of public administration reforms in East Central Europe; 64 p.
- WP 97:8M. Čermáková: Rodina a měnící se gender role – sociální analýza české rodiny, 120 s.
- WP 98:1T. Kostecký, A. Nedomová, Z. Vajdová: Trh s bydlením a jeho sociální souvislosti – situace v Praze a Brně, 50 s.

- WP 98:2P. Machonin: Results of a Czech-Slovak Comparison: Actors of Social Transformation and Modernisation,
L. Gatnar, B. Búzik: Attitudes of Individuals and Institutions to Social Transformation, 70 p.
- WP 98:3M. Tuček a kol.: Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace, 162 s.
- WP 98:4M. Lux: Konzervatismus a liberalismus na pozadí percepce sociálního státu, 56 s.
- WP 98:5L. Brokl, Z. Mansfeldová, A. Kroupa: Poslanci prvního českého parlamentu (1992-1996), 94 s.
- WP 98:6K. Müller: Modernizační kontext transformace, strukturní a institucionální aspekty; 82 s.
- WP 99:1M. Tuček, E. Rendlová, M. Rezková, A. Glasová, J. Černý: Odras společenských změn ve veřejném mínění 1990-1998 (analýza dat IVVM); 104 s.
- WP 99:2A. Nedomová (editor), L. Bušítková, E. Heřmanová, T. Kostecký, Z. Vajdová, P. Vojtěchovská: Trh bydlení, jeho regionální diferenciaci a sociální souvislosti; 82 s.
- WP 99:3L. Bušítková: Známosti osobností lokální politiky; 68 s.
- WP 99:4F. Zich: Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici; 108 s.
- WP 99:5M. Musilová: Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice v kontextu evropské integrace; 60 s.
- WP 99:6H. Maříková: Muž v rodině: demokratizace sféry soukromé; 110 s.
- WP 99:7 H. Jeřábek, R. Gabriel, M. Kříž, H. Malečková, M. Novák, E. Pilíková, K. Plecítá, J. Remr, A. Vlachová: Utváření postojů obyvatel českého města I. Lidé s vlivem a osobní mezilidská komunikace při utváření politických postojů v lokální komunitě; 136 s.
- WP 99:8 L. Brokl, A. Seidlová, J. Bečvář, P. Rakušanová: Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968; 84 s.
- WP 99:9 B. Řeháková: Vnímané a spravedlivé nerovnosti: vývoj v devadesátých letech a další souvislosti; 46 s.
- WP 99:10 M. Kreidl, K. Vlachová: Rise and decline of right-wing extremism in the Czech Republic in the 1990s; 40 p.
- WP 99:11 M. Jeřábek (editor): Geografická analýza pohraničí České republiky; 184 s.

**Vývoj sociální struktury v české společnosti
1988-1999**

**Pavel Machonin
Lumír Gatnar
Milan Tuček**

Edice Sociological Papers SP 00:6

Sociologický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 170 ks

1. vydání

Prodej zajišťuje redakce Sociologického časopisu
Klára Šáňová
tel. 22 22 17 61
fax 22 22 01 43
e-mail: sreview@soc.cas.cz